



# Διαμόρφωση και στρατηγικές επιλογές της αστικής τάξης στην Ελλάδα



γράφει ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΠΑΚΤΣΗΣ\*

Το κείμενο επιδιώκει να παρουσιάσει συνοπτικά μέσα σε ποιο πλαίσιο διαμορφώθηκαν οι εκάστοτε στρατηγικές επιλογές της αστικής τάξης στη μακραίωνη πορεία της, της συγκρότησης και της εξέλιξης του εθνικού κράτους και των διεθνών συμμαχιών του. Η επιδίωξη αυτή σχετίζεται με τις συνταρακτικές εξελίξεις που συμβαίνουν στη χώρα τα τελευταία χρόνια, οι οποίες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θέτουν ξανά επί τάπητος το ζήτημα των στρατηγικών επιλογών. Η διερεύνηση του ζητήματος θα βοηθήσει τη διαμόρφωση της βάσης της εργατικής αντιπίθεσης.

## Εισαγωγή

Γιατί η αστική τάξη στην Ελλάδα υπερασπίζει με τόσο πάθος την παραμονή σε Ευρωζώνη και Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), παρά το γεγονός ότι από ορισμένες απόψεις πλήττεται από αυτήν; Θα συνεχίσει την ίδια στρατηγική επιλογή;

Πώς μια τάξη με μακραίωνη ιστορία, ιδιόμορφη συγκρότηση και μάχες προκειμένου να υπάρξει, να ανδρωθεί και να επιβιώσει, συγκρουόμενη με όλα τα μέσα με τους ανταγωνιστές της, που είδε το χάρο με τα μάτια της από τον βασικό της αντίπαλο, διαμορφώνει τις επιλογές της;

Πώς η αστική τάξη στην ιστορική της πορεία, υπερασπιζόμενη τα ταξικά της

συμφέροντα, ανέπτυξε τον δικό της εθνικό χώρο και συγκρούστηκε γι' αυτόν; Πώς διαμόρφωσε τις διεθνείς συμμαχίες της;

Ποια ήταν τα κίνητρα για τις στρατηγικές επιλογές της; Πώς, με ποιους τρόπους κινήθηκε και ποια μέσα ενεργοποίησε για την πραγμάτωσή τους;

Σε αυτό το άρθρο θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε αυτού του τύπου τα ερωτήματα.

Ο έμπορος ήταν το επαναστατικό στοιχείο  
σ' αυτή την κοινωνία...

Φρίντριχ Ένγκελς (Friedrich Engels)  
(Μαρξ, 2009: 1105)

## A. Η γέννηση της αστικής τάξης

«Από τον 11ο όμως αιώνα και δώθε μια αλλαγή γίνεται που φέρνει μεγάλες μεταβολές στην κοινωνική ζωή. Μια καινούργια τάξη σχηματίζεται που σιγά σιγά αρχίζει να παίζει σπουδαίο ρόλο στην οικονομική ζωή. Είνε η *tierseitat* όπως την έλεγαν στη Δύση, οι μέσοι όπως τήν ελέγανε οι βυζαντινοί χρονογράφοι» (Κορδάτος, 2009: 24).

Τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας συνοδεύεται από κρίση διαδοχής των αυτοκρατόρων. **Τα αστικά στοιχεία, που είναι ακόμη πολύ αδύναμα, συμμαχώντας με τις λαϊκές μάζες, υποστηρίζουν τον εκάστοτε μονάρχη** που πιστεύουν ότι θα υπερασπιστεί πιο αυθεντικά τα συμφέροντά τους ενάντια στον υποψήφιο των φεουδαρχών. Στην ανταρσία του Κατακουζηνού για την αρπαγή του αυτοκρατορικού θρόνου, στη Θεσσαλονίκη (η οποία έχει από παλιά ειδικό καθεστώς αυτοδιοικούμενης πολιτείας) τα αστικά στοιχεία της πόλης, που έχουν το δικό τους κόμμα, το κόμμα των ζηλωτών, με αυτοτελείς σκοπούς και πλατιά λαϊκή βάση, θα κυριαρχήσουν.

Θα επιβληθεί επαναστατικό δημοκρατικό καθεστώς και θα γίνουν συνταρακτικές αλλαγές<sup>1</sup>: Κατάσχεση των περιουσιών των ευγενών που κράτησαν εχθρική στάση. Υποχρέωση όλων των υπολοίπων να δώσουν μέρος του πλούτου τους για να συντηρηθούν οι φτωχοί και οι στρατιώτες. Απαλλοτρίωση των θησαυρών των εκκλησιών και των μοναστηριών όπως και των αποθεμάτων των τελευταίων για τον ίδιο σκοπό. Καθιέρωση άμεσων εισφορών για τα έξοδα του πολέμου. Κατάργηση της Γερουσίας, που ήταν όργανο των ευγενών και εξυπηρετούσε τα προνόμιά τους. Ισότητα όλων απέναντι στον νόμο. Κατάργηση όλων των παλιών νόμων που προστάτευαν τα προνόμια των ευγενών και του κλήρου και θέσπιση νέων που

προωθούσαν την ισότητα. Εξασφάλιση του δικαιώματος κάθε πολίτη από 18 χρονών να μπορεί να λείει ελεύθερα τη γνώμη του στις λαϊκές συνελεύσεις και να διορίζεται σε κρατικές θέσεις. Εκλογή των δικαστών από το λαό. Εξίσωση όλων των κατοίκων, ντόπιων και ξένων. Εκλογή ακόμη και του αρχιεπισκόπου από το λαό (Ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος, κόντρα στις υποδείξεις ευγενών και καλογέρων, αναγνώρισε το νέο καθεστώς και για τη στάση του αυτή τον διόρισαν Πρόεδρο της Δημοκρατίας.). Γενικός εξοπλισμός του λαού για να υπερασπίζεται την πόλη και το καθεστώς του (Κορδάτος, 1974: 437-438).

Η εξέλιξη<sup>2</sup> των ταξικών συγκρούσεων με την επαναστατική μορφή και το περιεχόμενο που πήρε θα είναι τέτοια, ώστε την ηγεσία του κόμματος των ζηλωτών θα αναλάβει η πιο ριζοσπαστική του πτέρυγα με άμεση γείωση στις λαϊκές μάζες. **Πολλοί αστοί και λόγιοι εγκαταλείπουν το κόμμα για να δημιουργήσουν ένα τρίτο συμβιβαστικό ανάμεσα στο λαό και τους ευγενείς.**

Από το 1342 έως το 1349 η κοινωνικοπολιτική συγκυρία επιτρέπει –ή μάλλον με τη συνειδητή δράση πρωτοπόρων αστικών στοιχείων επιβάλλει– ένα πρωτότυπο κοινωνικό πείραμα. Τους πρωτεργάτες του δεν τους φόβισε το γεγονός. Μέλημά τους ήταν να δώσουν στις ώριμες αντιθέσεις της εποχής τους λύση-διέξοδο με φιλολαϊκό πρόσημο καθοδηγούμενοι από τις κοινωνικές ανάγκες και τα συμφέροντα των κοινωνικών δυνάμεων που εξέφραζαν. Αν και οι κοινωνικές συνθήκες δεν το επέτρεπαν ακόμη, όπως αποδείχτηκε, αν και οι διεθνείς εξελίξεις ήταν σε βάρος τους, ασυνείδητα ή συνειδητά τόλμησαν ένα άλμα. Αν και οι σφαγές που ακολούθησαν, των πιο αξιόλογων στοιχείων της επαναστατημένης Θεσσαλονίκης, ήταν μαζικές, αν και οι νικητές δοξολογούσαν τον Κύριο για την εξολόθρευση των

1. Οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και προέρχονται έμμεσα από τις επιθέσεις και τα γραπτά των πολιτικών αντιπάλων.

2. Η εξέγερση επεκτάθηκε σε πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας και έφτασε ως την Τραπεζούντα, γεγονός που δείχνει ότι παρόμοιες κοινωνικές συνθήκες υπήρχαν και αλλού (Μεταλληνός, 1995).

άθρων εγκληματιών και έσβησαν διά πυρός και σιδήρου τις παρακαταθήκες της, αν και εμφανίστηκαν οι γνωστοί λιπόψυχοι ρεαλιστές να μιλήσουν για το άκαιρο και το μάταιο του αιματοβαμμένου εγχειρήματος, αυτές ακριβώς οι απόπειρες της εργαζόμενης ανθρωπότητας είναι που οδηγούν τη σκέψη της αιώνες μπροστά φωτίζοντας τα σκοτάδια της καθυστέρησης και της κοινωνικής ακινησίας. Δίκαια λοιπόν, αν και όχι με επιστημονική ακρίβεια, **η επαναστατική λαϊκή εξουσία** του 1342-49 ονομάστηκε **Κομμούνα της Θεσσαλονίκης** (Κορδάτος, 2009· Λάμπος, 2012).

Το Βυζάντιο παύει να κυριαρχεί στους δρόμους του εμπορίου, ο στόλος του ελαχιστοποιείται, οι ιταλικές πόλεις παίρνουν την πρωτοκαθεδρία στις διεθνείς συναλλαγές. Η οθωμανική πρόωθηση θέτει πρόσθετα εμπόδια επιβάλλοντας στρατοκρατικό φεουδαρχισμό μαζί με μια αναζωογόνηση της αγροτικής κοινότητας. Η ανάπτυξη της αστικής τάξης γνωρίζει πρόσθετες δυσκολίες, υπολείπεται των πρωτοπόρων ιταλικών πόλεων. Φωτισμένοι εκπρόσωποί της, όπως ο Πλήθων (Γεμιστός) και ο μαθητής του Βησσαρίωνας, προτείνουν<sup>3</sup> πληθώρα αλλαγών σε όλα τα επίπεδα –πολιτικό, πολιτιστικό, θρησκευτικό και κρατικής οργάνωσης–, που από τη μια εκφράζουν την ισχυροποίηση των αστικών στοιχείων στην Κωνσταντινούπολη και στις λίγες περιοχές που ελέγχει, την αναγκαιότητα για αλλαγές αλλά και την ουτοπία για τις υπάρχουσες δυνατότητες.

Η ενδυνάμωση των «μέσων», που ως κοινωνική τάξη περιλαμβάνει τους εμπόρους, τους τραπεζίτες, τους ιδιοκτήτες πλοίων και ένα μέρος των βιοτεχνών (Κιουσοπούλου, 2007: 45-46), τους φέρνει κοντά στους **ευγενείς-φεουδάρχες της Πόλης**, που μη έχοντας

πλέον μεγάλη γαιοκτησία **στρέφονται στις προαναφερόμενες δραστηριότητες των μέσων, και ως ένα βαθμό συγχωρεύονται με αυτούς και παύει ο διαχωρισμός.**

Στην ηγετική ελίτ του Βυζαντίου διαμορφώνεται μια κατάσταση επαναπροσδιορισμού της θέσης και του κράτους της. Προκύπτει λοιπόν η αναγκαιότητα να προωθηθούν **δύο πολιτικά σχέδια**: Η απομάκρυνση του αυτοκράτορα από την εκκλησία και η διακήρυξη ενός εδαφικά ορισμένου και «εθνικά» ομοιογενούς κράτους (Κιουσοπούλου, 2007: 237) το οποίο θα λειτουργεί στο πλαίσιο ενός ενιαίου οικονομικού χώρου, που είναι η Μεσόγειος, και στη Μαύρη Θάλασσα. Στρατηγική που έρχεται σε αντίθεση με το πατριαρχείο και την οικουμενικότητα και τις αυτοκρατορικές επιδιώξεις που έχει (χάρη στο τεράστιο κύρος του στις βαλκανικές χώρες και στη Ρωσία) αλλά και τα στενά συμφέροντά του που υποσκάπτονται από τη μείωση του ρόλου του. Η σύγκρουση ενωτικών-ανθωνωτικών (καλύπτρα λατινική-τούρκικο φακίολι) –αυτό εκφράζει και **η προβολή των ιδιαίτερων συμφερόντων τους στο μέλλον** και στις νέες συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας– **θα παίξει το ρόλο της στη διαμόρφωση της αστικής τάξης και του νέου ελληνικού κράτους.**

Οι Οθωμανοί Τούρκοι βρίσκονταν ακόμη στο στάδιο της μετάβασης από την κοινωνία των γενών στο φεουδαρχικό σύστημα. Η ώσμωση της διαδικασίας αυτής με τις δομές του βυζαντινού χώρου, το κυρίαρχο στοιχείο ότι ο Σουλτάνος (όχι ως πρόσωπο, αλλά ως εκπρόσωπος του κράτους) έχει την υψηλή κυριότητα της γης, την οποία εκχωρεί στους αξιωματούχους, ο περιορισμός των φεουδάρχων και των εξουσιών τους μαζί με τη σχετική μείωση της φορολογίας ανακούφισε τους αγρότες-χωρικούς, έτσι ώστε μαζί με την ταυτόχρονη ενίσχυση της αγροτικής κοινότητας δημιουργήθηκαν στην ύπαιθρο συνθήκες καλύτερες από τη Δύση.

Την ίδια περίοδο η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη

3. Δεν είναι σωστό αυτό που αναφέρει ο Κορδάτος (1974:516) ότι οι παλατιανοί δεν έδωσαν καμιά σημασία στις απόψεις και στα υπομνήματά τους στους αυτοκράτορες. Αυτά αποτελούσαν μέρος της ιδεολογικής και της πολιτικής διαπάλης της εποχής με σαφή στόχευση και σημαντική επιρροή.

Δύση επιβάλλει άλλες εξελίξεις. «Η λεηλασία των εκκλησιαστικών κτημάτων, η καταχρηστική εκποίηση των κρατικών γαιών, η κλοπή της κοινοτικής ιδιοκτησίας, η σφετεριστική μετατροπή της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας και της ιδιοκτησίας των κλαν σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία, μετατροπή που έγινε με την πιο ανελέητη τρομοκρατία, όλα αυτά ήταν ισάριθμες ειδυλλιακές μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατάχτησαν το πεδίο για την κεφαλαιοκρατική γεωργία, προσάρτησαν τη γη στο κεφάλαιο και δημιούργησαν για τη βιομηχανία των πόλεων την αναγκαία προσφορά προγραμμαμένου προλεταριάτου» (Μαρξ, 1978: 757).

Δεν έφτανε μόνο αυτό. Έπρεπε και να του επιβάλλουν την πώληση της εργατικής του δύναμης όχι μόνο με την πείνα αλλά και με τη βία. Νόμοι ενάντια στους ζητιάνους και στους άεργους, που καθιέρωναν τις μαστιγώσεις, το κόψιμο αυτιών, το πυρακτωμένο σίδερο, την καταναγκαστική εργασία, τις φυλακίσεις, τα κάτεργα, και για τους υπότροπους τις εκτελέσεις, έσπρωχναν μαζικά τους ανθρώπους στην καπιταλιστική εκμετάλλευση έως ότου αυτή εμπεδωθεί τελικά στη συνείδησή τους ως φυσιολογικός τρόπος ζωής, μιας ζωής υποταγμένης στο καπιταλιστικό κέρδος, μιας ζωής σύγχρονης δουλείας στην οποία φρόντιζαν οι νόμοι για την επιβολή ανώτερου μισθού και για την απαγόρευση της οργάνωσης των εργατών και της αντίστασής τους. Τέτοια ήταν η κατάσταση στην πολιτισμένη Δύση (Αγγλία, Γαλλία, Ολλανδία κ.λπ.), που έκανε τον οθωμανικό δεσποτισμό να φαίνεται ευλογία.

Η βαθμιαία ανάπτυξη της χειροτεχνίας και του εμπορίου συντέινει στη μεταπήδηση ατόμων από τα ενδιάμεσα στρώματα του πληθυσμού προς τις τάξεις του εμπορίου ανώτερου κοινωνικού στρώματος, το οποίο ως τη στιγμή αυτή το αποτελούσαν κυρίως πρόσωπα της στρατιωτικής και της διοικητικής ιεραρχίας.

Το εύπορο ανώτερο κοινωνικό στρώμα αποτελείτο, σχεδόν αποκλειστικά, από μέλη της οθωμανικής φεουδαλικής τάξης και μόνο μεμονωμένοι έμποροι

και χειροτέχνες –ανεξάρτητα από την πολυφυλετική τους προέλευση– βρίσκονταν σε μια υλική θέση η οποία τους έδινε τη δυνατότητα να πλησιάσουν το επαρχιακό οθωμανικό στρατιωτικό και διοικητικό στρώμα (Τοντόροφ, 1986α:246-247).

Το 18ο αιώνα, κατά τον οποίο οι περίοδοι ειρήνης γίνονται μεγαλύτερες, η ανάπτυξη του εμπορίου είναι εντονότερη. Σε όλες σχεδόν τις σημαντικές πόλεις της Μεσογείου, της Κεντρικής Ευρώπης και αργότερα της Ρωσίας **εμφανίζονται ομάδες εμπόρων** οι οποίες απαρτίζονται κυρίως από εκπροσώπους των βαλκανικών λαών. Στενά συνδεδεμένοι με τους εμπόρους και τους παραγωγούς του τόπου τους πετυχαίνουν βαθμιαία σχεδόν πλήρη έλεγχο των εισαγωγών και των εξαγωγών.

Σύμφωνα με τον Ένγκελς, από τους συνεταιρισμένους αυτούς εμπόρους και μέσα από τη διαδικασία σχηματισμού ενιαίου ποσοστού κέρδους αλλά και της σύγκρουσης με τους ανταγωνιστές ξεχωρίζουν τα πρώτα «έθνη» στο εμπόριο· αποκτούν συνείδηση της ιδιαιτερότητάς τους λέμε εμείς. Αξίζει να προσέξουμε την παρατήρησή του ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο αρχίζει τη δημιουργία του το Μεσαίωνα και μάλιστα σε τρεις τομείς: στη ναυτιλία, στην εξορυκτική βιομηχανία<sup>4</sup> και στην κλωστούφαντουργία (Μαρξ, 2009: 1110-1111).

Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, το 1774, έδωσε ακόμη μεγαλύτερη ώθηση στο τοπικό εμπορικό κεφάλαιο, κυρίως με τις διατάξεις του για τα εμπορικά πλοία με ρωσική σημαία. Γενικά, η συνθήκη ενθάρρυνε την τοπική αστική τάξη κυρίως μεταξύ των Ελλήνων και των Βουλγάρων. Την ίδια εποχή ο ελληνικός εμπορικός στόλος, υπό ρωσική σημαία, γνωρίζει τη μεγάλη άνθησή του (Τοντόροφ, 1986β: 281-282).

Οι Έλληνες έμποροι ελέγχουν τόσο τους χερσαίους όσο και τους θαλάσσιους

4. Στα Σιδηροκάουσια, πληθυσμιακό και διοικητικό κέντρο της Χαλκιδικής, λειτουργούσαν περίπου 500-600 καμίνια για την κατεργασία ψευδαργύρου και μολύβδου.



ους εμπορικούς δρόμους και διεξάγουν το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την κεντρική και τη δυτική Ευρώπη διαδεχόμενοι τους Βενετούς στην αρχή και τους Γάλλους αργότερα. Είναι τέτοια η επιτυχία τους που ο πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη και επιθεωρητής εμπορίου κάνει ειδική αναφορά (Σβορώνος, 1982: κεφ. Β' 5). Για να επιτευχθεί ο έλεγχος του εμπορίου και των μεταφορών, έπρεπε να σχηματιστούν πολλές παροικίες σε ευρωπαϊκές, ρωσικές και οθωμανικές πόλεις, παροικίες που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο.

Οι Φαναριώτες, εκτός από υψηλή διοικητική αριστοκρατία (ηγεμόνες, ηγετικές θέσεις στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό· για παράδειγμα, θέση του μεγάλου διερμνέα του στόλου, θέσεις που σχετίζονταν με τη διπλωματία και την εξωτερική πολιτική της Αυτοκρατορίας), στην αρχή με την προστασία του Πατριαρχείου διεξά-

γουν εκτεταμένες εμπορικές αλλά και άλλες επιχειρήσεις. Ιδιαίτερα διακρίνονται για τις τραπεζικές τους δραστηριότητες.

Οι μεταφορές –και κυρίως ο βιομηχανικός κλάδος της εποχής, η ναυτιλία– γνώρισαν μεγάλη άνοδο. Τα ελληνικά πλοία μπορούσαν να μεταφέρουν ρωσικό σιτάρι με ρωσική σημαία. Ο «ηπειρωτικός αποκλεισμός» το 1812, τον οποίο επέβαλε η Αγγλία στα γαλλικά και στα γαλλοκρατούμενα λιμάνια, έδωσε τεράστια ώθηση στον ελληνικό στόλο. Οι Έλληνες ναυτικοί έσπασαν με πραγματικό ηρωισμό και μεγάλους κινδύνους αυτό τον αποκλεισμό αποκομίζοντας τεράστια κέρδη. Συνδεδεμένη με τη ναυτιλία είναι και η ναυπήγηση πλοίων, βιομηχανία όπου διαμορφώθηκε σημαντική παράδοση και στα μεγάλα πλοία.

Το 1800 η βιοτεχνία απασχολεί ένα σύνολο 40.000-50.000 ατόμων και κινητοποιεί κεφάλαια το λιγότερο 50.000.000



χρυσών φράγκων, με ετήσιο κέρδος κυμαινόμενο από 12% ως 30% (Μοσκώφ, 1988: 79) σε ορισμένα –όχιλίγα– αστικά κέντρα. Αναφέρουμε εδώ χαρακτηριστικά τα παραδείγματα των Ιωαννίνων, των Αμπελακίων στη Θεσσαλία, της Άρτας, της Θήβας, της Πάτρας, της Δημητσάνας, της Θεσσαλονίκης (σπουδαιότατο κέντρο εμπορίου), αλλά και εκτός ελλαδικής χερσονήσου της Σμύρνης και της Μοσχόπολης. Οι Έλληνες μονοπώλησαν κάποια στιγμή και τους χερσαίους δρόμους της Ανατολής (Μόσχου, 2001).

Η αποσάθρωση των αγροτικών κοινοτήτων και η εισβολή των εμπορευματοκρασιακών σχέσεων στην αγροτική παραγωγή γίνεται ορμητική, ιδιαίτερα σε περιοχές με διεθνώς εμπορεύσιμα αγροτικά προϊόντα όπως η σταφίδα. Οι κοτζαμπάσπδες, εκτός από τοκογλυφικές δραστηριότητες και ενοίκιο φόρων, δραστηριοποιούνται πλέον έντονα και στο εμπόριο. «Στις νέες αυτές συνθήκες οι προεστοί παίζουν λοιπόν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους παραγωγούς και στο εμπορικό κεφάλαιο των μεγάλων πόλεων [...] στα πλαίσια του μηχανισμού υπαγωγής των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο [...]. Στη Νότια Ελλάδα βρίσκεται λοιπόν σε εξέλιξη μια διαδικασία γρήγορης διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής [...] με τον ριζικό μετασχηματισμό των λειτουργιών των κοινοτήτων, τη διαμόρφωση ατομικών σχέσεων κατοχής και ιδιοκτησίας πάνω στη γη, την πρόσδεση και υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο [...]» (Μηλιός, 2000: 135).

Προς το τέλος του 18ου αιώνα αποτελεσματική της οικονομικής ανάπτυξης της Βαλκανικής Χερσονήσου είναι η διαμόρφωση αστικών τάξεων των βαλκανικών λαών – Ελλήνων, Βουλγάρων και Σέρβων. Τότε γεννιέται στα Βαλκάνια η εθνική συνείδηση, που ωριμάζει σημαντικά στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και βρίσκει συγκεκριμένη έκφραση στα εθνικά προγράμματα, το βασικό περιεχόμενο των οποίων μαρτυρεί υψηλό επίπεδο εθνικού αισθήματος. Η νέα αστική τάξη των πόλεων, που την απαρτίζουν διάφορα εύπορα κοινωνικά

στρώματα, γίνεται ο φορέας της εθνικής ταυτότητας.

Την ίδια περίοδο, η κυρίαρχη εθνότητα μένει έξω από τη γενική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Το χάσμα ανάμεσα στον οικονομικό ρόλο της αστικής τάξης και στην έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων της, καθώς και ανάμεσα στο πολιτιστικό της επίπεδο (απότοκο των συνεχών επαφών της με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και των συστηματικών προσπαθειών της για την ανάπτυξη λαϊκής εκπαίδευσης) και στην άγνοια των Οθωμανών κυβερνώντων, έκανε όλο και πιο δυσβάσταχτο τον εχθρικό ζυγό, του οποίου οι μέθοδοι παρέμεναν αναλλοίωτες από την εποχή της τουρκικής κατάκτησης.

Ενώ στη Δύση η ανερχόμενη αστική τάξη της πόλης έχαιρε συνήθως για ένα διάστημα της βασιλικής υποστήριξης, η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αρκετά διαφορετική. Εκεί, οι υπό διαμόρφωση αστικές τάξεις των υπόδουλων λαών δεν μπορούσαν να υπολογίζουν στην υποστήριξη της οθωμανικής κυβέρνησης, γιατί –και αυτό ήταν το κώλυμα– στην ανάπτυξή τους οι μεσαιές αυτές τάξεις είχαν ξεπεράσει την κυρίαρχη εθνικότητα, της οποίας τα συμφέροντα προστάτευε το οθωμανικό φεουδαλικό κράτος. Την κατάσταση έκανε ακόμη πιο πολύπλοκη η πολιτική της Πύλης, που άνοιγε τις πόρτες στο ξένο κεφάλαιο σε μια περίοδο όπου κάθε νέος κλάδος της ντόπιας καπιταλιστικής παραγωγικής δραστηριότητας είχε ανάγκη από σοβαρή προστασία.

Επιπλέον, τα δικά της συμφέροντα (φορολογικά, εξοπλισμού του στρατού) οδηγούσαν την κυβέρνηση στο να προσφέρει την υποστήριξή της μόνο στις συνεχιζόμενες (Τοντόροφ, 1986β: 282, 284, 334).

Έτσι λοιπόν ως προς τις δραστηριότητες –οι οποίες άλλοτε συμπλέκονται και άλλοτε είναι αποκλιμακωμένες– έχουμε τη **διαμόρφωση μιας πολύμορφης αστικής τάξης**. Ισχυρές **παροικιακές κοινότητες** (Οδησσός, Μαριούπολη, Βιέννη, Πέστη, Τεργέστη, Βενετία, Λιβόρνο, Αλεξάνδρεια κ.ά.) κυρίως εμπόρων που μαζί με τους συναδέλφους και τους συνεργάτες τους, παραγωγούς και βιοτέχνες

στο εσωτερικό, κατέχουν τα κλειδιά των εισαγωγών και των εξαγωγών όλης της Αυτοκρατορίας. Ζουν και αναπνέουν όλους τους ευρωπαϊκούς ανέμους, χρειάζονται τις διαμεσολαβήσεις των **Φαναριωτών** (και μερικές φορές του Πατριαρχείου) ίσως και τη χρηματοδότησή τους αλλά και την εμπορική τους σύμπραξη. Έτσι οικοδομούν ισχυρές σχέσεις με ένα τμήμα τους. Έχουν σχέσεις συνεργασίας και ταύτισης συμφερόντων αλλά και ανταγωνισμού με τις αστικές τάξεις των χωρών που είναι εγκατεστημένες. Οι θαλάσσιες μεταφορές δένουν με πολλά νήματα συνεργασίας το εμπορικό με το άλλοτε πειρατικό και άλλοτε απλώς ριψοκίνδυνο εφοπλιστικό κεφάλαιο. **Το ανώτερο τμήμα** της αστικής τάξης, που μονοπωλεί όλα τα οφέλη της θέσης του, αντιλαμβάνεται ότι στο πλαίσιο της ανασφάλειας του οθωμανικού καθεστώτος δεν μπορεί να επιταχυνθεί η λειτουργία και η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, άρα η ανατροπή του καθεστώτος είναι μονόδρομος, αλλά έχει απόλυτη επίγνωση του διεθνούς (δυσμενούς στην εξέλιξή του) συσχετισμού δυνάμεων. Όραμά του ένα δημοκρατικό πολυεθνικό και πολυφυλετικό κράτος των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας που θα κυριαρχεί εκ της θέσης του, ανοικτό στο ελεύθερο εμπόριο ως δέλεαρ υποστήριξης στις μεγάλες δυνάμεις της εποχής αλλά και στην εύρεση κεφαλαίων για τον απαραίτητο εκσυγχρονισμό. Κηρύσσει την αναμονή για μεγαλύτερη συγκέντρωση δυνάμεων, για καλύτερη ιδεολογική πολιτική προπαρασκευή. Από τους λόγιους κύριος εκπρόσωπος ο Κοραής, που, ενώ περιμένε και πάλευε για την Επανάσταση, έγραφε το 1831: «Η επανάσταση της Ελλάδος ήτοι δικαιοτάτη αλλ' έγινεν ακαίρως» (Πολίτης, 2008: 244-245). Η δολοφονία Καποδίστρια αργότερα από Μανιάτες προεστούς, όπωρ και η προηγούμενη σύγκρουσή του με Υδραίου μεγαλοκαρaboκύρηδες<sup>5</sup>, που όλοι τους

ήθελαν προνομιακή θέση στο νεοελληνικό κράτος, εκφράζει το επίπεδο της πρωτόγονης πολιτικής διαπάλης που συνδέεται με την παραπάνω άποψη.

**Το κατώτερο και νεαρότερο τμήμα** της αστικής τάξης μαζί με τους υπό ένταξη (βοηθούς, γραμματικούς κ.λπ.) είναι οι κύριοι φορείς των νέων ιδεών και πρακτικών. Επιδιώκουν τις πιο γρήγορες αλλαγές επηρεασμένοι από τις επαναστατικές θύελλες που απελευθέρωσε ο Διαφωτισμός και η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Κύριος εκπρόσωπός τους ο Ρήγας, ο οποίος από τους πρώτους στίχους του *Θούριου* του παρουσιάζει την επιτακτικότητα της εξέγερσης. Χαρακτηριστικό απόσπασμα για τις επιδιώξεις:

*Να σφάξωμεν τους λύκους, που στον  
ζυγόν βαστούν,  
και Χριστιανούς και Τούρκους, σκληρά  
τους τυρανούν.*

Ο ενθουσιασμός του τμήματος αυτού μαζί με την οργάνωση της δράσης του (Φιλική Εταιρεία) μαζικοποιεί την επιρροή του (Κορδάτος, 1924: 5), γειώνεται με τα λαϊκά στρώματα και τη στρατιωτική αριστοκρατία, επηρεάζει το σύνολο της τάξης αλλά και τμήματα των παλιών στρωμάτων της κυρίαρχης τάξης ηγεμονεύοντας ιδεολογικά και πολιτικά.

**Το Πατριαρχείο**, και οι περί αυτώ, έχει κρατική υπόσταση, αυτοκρατορική χωρική εξάπλωση και βλέπει το μέλλον του συνυφασμένο με την εξέλιξη του καθεστώτος και τη διεύρυνση του ρόλου του. Επιδιώκει τον εξελληνισμό της Αυτοκρατορίας στο πλαίσιο του εφικτού. Τα προνόμιά του έρχονται σε πλήρη αντίθεση με κάθε εκκοσμίκευση και εκσυγχρονισμό αστικού τύπου (*Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος ελευθερίας*, 1957).

**Οι Φαναριώτες**, κυρίως το τμήμα που είναι συνδεδεμένο με την ανώτερη κρατική εξουσία, (αν και δεν υπάρχουν σύνορα) επιδιώκει τις ίδιες εξελίξεις, δηλαδή τη διατήρηση της Αυτοκρατορίας ή του μεγαλύτερου τμήματός της αλλά με τη μετατροπή της σε αστικό κράτος όπου φύσει και θέσει θα κυριαρχήσει πολιτικά. Καλοβλέπουν τη δημιουργία

5. Η εν λόγω σύγκρουση οδήγησε στο κάψιμο από αυτούς των καλύτερων πλοίων του ελληνικού στόλου.

ηγεμονιών ως ενδιάμεσο στάδιο όπου θα έχουν την εξουσία.

**Οι βιοτέχνες** αστοί, σε υποδεέστερη θέση, δεν έχουν ακόμη ανορθωθεί σε αυτοτελή τάξη. Οι συνεταιριστικοποιημένες μορφές παραγωγής, αν και βρίσκονται σε διαδικασία αποσάθρωσης, αυτό υποδηλώνουν. Ακολουθούν τους αστούς εμπόρους αφού το πρόγραμμά τους εξασφαλίζει την απρόσκοπτη ανάπτυξή τους.

**Το εφοπλιστικό κεφάλαιο**, ισχυρότατο έπειτα από δεκαετίες ανάπτυξης και απίστευτου πλουτισμού (Διαμαντούρος, 2002: 98, 99· Λέων, 1972: 20), έχοντας αποκτήσει πλήρη αυτονομία, δεν έχει διάθεση να διακινδυνεύσει τη θέση του. Η κρίση όμως που μαστίζει τη ναυτιλία μετά τους ναπολεόντειους πολέμους και η απειλητική παρουσία των Άγγλων τροφοδοτεί δεύτερες σκέψεις. Η κατάσταση στους μικρούς караβοκύρηδες είναι σαφώς πιο ριζοσπαστική, με ενδεικτική περίπτωση τον Οικονόμου, ο οποίος επέβαλε τη συμμετοχή της Ύδρας στην Επανάσταση και αργότερα δολοφονήθηκε.

Το τμήμα των **κοτζαμπάσπδων**, που βρισκόταν σε πορεία αστικοποίησης, βλέπει το αποτέλεσμα της Επανάστασης ως αυτονομία τοπικού χαρακτήρα, όπου θα διατηρήσει και θα διευρύνει τα προνόμιά του, και δεν συγκινείται ούτε από μεγάλα αστικά κράτη διεθνικού τύπου ούτε από αυτοκρατορίες νέου βυζαντινού τύπου. Οι κοτζαμπάσπδες ταλαντεύονται μαζί με τους δεσπότες μέχρι το ξέσπασμα της Επανάστασης. Ενδεικτικά, η Επανάσταση στην Πάτρα ξεκίνησε με γένη τον τσαγκάρη Καρατζά, ο οποίος στη συνέχεια παραμερίστηκε και αργότερα δολοφονήθηκε.

Τέλος, **η στρατιωτική αριστοκρατία**, αν και δεν ανήκει στις αστικές δυνάμεις, λόγω της θέσης και της φύσης της θα παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στην Επανάσταση. Επιζητεί σημαντικό ρόλο διατηρώντας την επικαρπία επί της γαιοπροσόδου αλλά ταυτόχρονα δέχεται την άμεση επίδραση των προσδοκιών, των αναγκών και των επιδιώξεων της αγροτιάς. Ο ριζοσπαστισμός των οπλι-

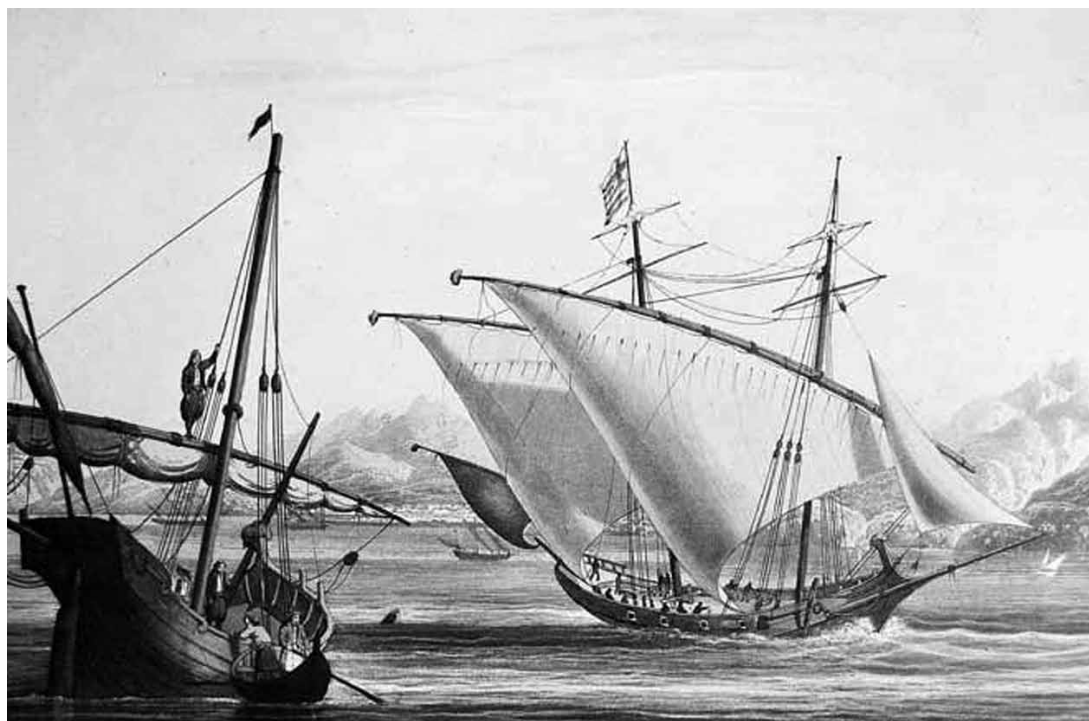
σμένων αγροτικών μαζών θα επηρεάσει το χαρακτήρα και τις θέσεις της.

## **B. Η ενηλικίωση της αστικής τάξης**

Παραμονές της Επανάστασης οι διεθνείς συνθήκες ορίζονται από αντεπαναστατική άμπωτη. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν μέρος ενός μακρόχρονου επαναστατικού κύματος που άρχισε από τη Γαλλική Επανάσταση και διήρκεσε πάνω από 80 χρόνια μέχρι την Κομμούνα του Παρισιού όπου ανοίγει ο κύκλος των προλεταριακών επαναστάσεων. Τότε όμως η ιερή συμμαχία οργάνωνε και επιτηρούσε την κυριαρχία της αντίδρασης στο σύνολο της ηπείρου και όχι μόνο. Έβλεπαν κάθε επαναστατική ενέργεια, ακόμη και στην αυλή του γείτονα, ως εστία επαναστατικής πυρκαγιάς και στο δικό τους σπίτι. Επίσης, οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής είχαν πολλούς λόγους να βλέπουν εχθρικά κάθε σχηματισμό ανεξάρτητου κράτους στην περιοχή, πολύ περισσότερο μεγάλου σε όλα τα Βαλκάνια ή και ακόμη μεγαλύτερου με πρόσβαση στις κοντινές ακτές της Ασίας, όπως συνέκλιναν οι πιο φιλόδοξοι σχεδιασμοί μιας αστικής τάξης με τεράστιο γεωγραφικό μήκος και πλάτος δράσης. Επισημαίνουμε ακόμη ότι: «[Η] τουρκική κυβέρνηση υποδούλωσε την Αυτοκρατορία, από πολιτική και οικονομική άποψη, στα μεγάλα καπιταλιστικά κράτη της Δύσης [...] οι Έλληνες εκτόπισαν τους ευρωπαίους ανταγωνιστές τους [...] στα τέλη του 18ου αιώνα, φωνές διαμαρτυρίας ακούστηκαν στην Αγγλία, απαιτώντας την εξόντωση, όσο ακόμη ήταν καιρός, αυτού του νέου και επικίνδυνου ανταγωνιστή» (Τοντόροφ, 1986β: 284, 289).

Έτσι **η Ρωσία** δεν ήθελε ένα ανεξάρτητο κράτος που θα έβαζε τέλος στα σχέδιά της να κατέβει στη Μεσόγειο διά των όπλων της, αποσπώντας άμεσα εδάφη από τους Οθωμανούς ή παραχωρώντας τα σε ηγεμονίες απόλυτα υποταγμένες σε αυτή. Σε κάποια φάση μία ή περισσότερες τέτοιες ελληνικές ηγεμονίες θα εξυπηρετούσαν αυτούς





τους σχεδιασμούς. Για τους Γάλλους, τους Άγγλους και τους Αυστριακούς η κυριαρχία ενός επικίνδυνου ανταγωνιστή στην περιοχή θα ήταν μεγάλο πλήγμα για τα άμεσα και τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά τους.

Μέσα σε αυτό το κλίμα προετοιμάστηκε από τη Φιλική Εταιρεία η Επανάσταση. **Με βάση το όραμά της έπρεπε να έχει διεθνικό χαρακτήρα, άρα να υπάρξει δράση και σε μη ελληνικές περιοχές με τη σύμπραξη των ντόπιων δυνάμεων. Για να έχει πιθανότητες επιτυχίας, χρειαζόταν επίσης μια σταθερή βάση με την πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού που υπήρχε στη νότια Ελλάδα**, όπως στο όραμα του Ρήγα.

Έτσι, επειδή το επέβαλλαν και οι διεθνείς ανάγκες λόγω του αρνητικού συσχετισμού και η συμμαχία με δυνάμεις φεουδαλικές (προεστοί – στρατιωτική αριστοκρατία) (Κορδάτος, 1957: 57-58)<sup>6</sup>,

έπρεπε να φτιαχτεί ένας υποθετικός μεγάλος σύμμαχος, η Ρωσία<sup>7</sup>. Για να ικανοποιηθεί αυτή η ανάγκη, σαν βιτρίνα, επιλέχθηκε αντίστοιχη αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας. Αφού υπήρξε σθεναρή άρνηση –όχι μόνο του Καποδίστρια–, συνέπεια της πολιτικής της Ρωσίας και της αντιδραστικότητάς του, βρέθηκε η λύση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που ωθούνταν από προσωπικές φιλοδοξίες.

«Ας εξετάσει διακεκριμένως οποιοσδήποτε έλαβεν μέρος εις την Επανάστασιν, και θέλει ίδει ότι η τάξις των ξενιτευμένων λογιωτάτων ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ και εμπόρων είναι ήτις πρώτη ετόλμυσεν και εκίνησεν τον μοχλόν τούτον και έμβαση και τους Προεστούς και τους Αρματωλούς εις τα αίματα» (Κασσομούλης, 1942: 625-626).

Δεν θα σταθούμε στα γεγονότα της Επανάστασης, όχι γιατί δεν έχουν μέγιστο ενδιαφέρον, αλλά γιατί ξεφεύγουν από τα όρια του παρόντος άρθρου. Ο

6. «απέκλειον της κατηχίσεως τους προεστώτας, καθώς επίσης και τους αρχιερείς [...]». Στη συνέχεια ότι ήταν απαραίτητοι...

7. Η μη αποκάλυψη της απάτης απαίτησε τη δολοφονία του Γαλάτη και του Καμαρινού.

Υψηλάντης με την αρχηγία και την εμβολή των δυνάμεών του στις παραδου-νάβιες ηγεμονίες, αντί να διευρύνει την ένοπλη ντόπια υποστήριξη κερδίζοντας τους αγρότες, που λαχταρούσαν τη δική τους γη, και δίνοντας **περιεχόμενο αντιφεουδαρχικό** στην εξέγερση, ως άτομο φεουδαρχικών αντιλήψεων **έκανε ακριβώς το αντίθετο**. Κάκκε έτσι το πρώτο χαρτί της Επανάστασης. Η συμμαχία με τους προεστούς και τη στρατιωτική αριστοκρατία με τη μαζική συμμετοχή των αγροτών εξασφάλισε την προσωρινή νίκη της Επανάστασης, αλλά **περιόρισε τις βλέψεις της εδαφικής επέκτασης της Επανάστασης και τη διεθνική εξάπλωσή της** (βλ. και μαζικά εγκλήματα κατά του μουσουλμανικού στοιχείου)<sup>8</sup>. Στα παραπάνω συντέλεσαν και οι εθνικιστικές εξάρσεις<sup>9</sup> (Φωτιάδης, 1969: 143).

Έτσι, ενώ η αστική τάξη οργάνωσε την Επανάσταση και ψήφισε το πιο προοδευτικό Σύνταγμα της εποχής αφήνοντας αναλλοίωτες τις φεουδαλικές δομές και νικητές τους πιο αντιδραστικούς φορείς τους, κινδύνευε να χαθεί και η Επανάσταση ή να έχει ως επιστέγασμα μία ή περισσότερες μικρές φεουδαλικές ηγεμονίες, που ήταν σχεδόν το ίδιο. **Η αστική τάξη έπρεπε να αποκτήσει σθεναρά διεθνή στηρίγματα και υλικά μέσα για να νικήσει στην εσωτερική διαπάλη**. Τα βρήκε στην πολιτική υποστήριξη της Αγγλίας και στα δάνειά της. Ας τους αναγνωρίσουμε και μια «εθνική» υστεροβουλία. Αν χαθεί ο αγώνας, πάνε στα κομμάτια και οι υποχρεώσεις, και γι' αυτόν το λόγο «αναγκάζεται» η αγγλική κυβέρνηση να μας υποστηρίξει οικονομικά, ενώ σε περίπτωση νίκης θα κληθούν αυτοί στο όνομα των οποίων βγήκε το δάνειο, ο λαός δηλαδή, να πληρώσουν αυτά που άλλοι ξεκοκάλισαν ή, για να το πούμε κομπότερα,

χρησιμοποίησαν για τους δικούς τους σκοπούς! (Καπακτούς, 2012: 147). Είναι χαρακτηριστικά αυτά που αναφέρει ο Μαυροκορδάτος ως ωφελήματα της σύμπραξής τους: το εμπόριο και η αποτροπή καθόδου της Ρωσίας (Τρικούπης, 1860: 380· Παπαρρηγόπουλος, 2009-2010: 200-201).

**Η πύρρεια νίκη της «τρίτης τάξης»** (Παπανικολάου, 1991: 206) **και ο τρόπος που έγινε της στέρψε ακόμη μια προοπτική: Να προχωρήσει τον επίκαιρο και αναγκαίο αστικό εκσυγχρονισμό** κερδίζοντας τον πιο μαζικό και βασικό της σύμμαχο σε αυτήν τη φάση, την αγροτιά, μοιράζοντας τη γη (εθνικά κτήματα) σε αυτούς. Και ήταν αδύνατο γιατί ήταν το ενέχυρο των δανείων και της συμμαχίας της.

**Ανακεφαλαιώνοντας**, στην αυγή της εμφάνισής της η αστική τάξη, όταν εξαναγκάστηκε να δράσει αυτοτελώς ενάντια στους φεουδάρχες κινητοποιώντας τις λαϊκές μάζες, και λόγω απείρίας και λόγω αδυναμίας έχασε τον έλεγχο όταν αυτές απέκτησαν συνείδηση του κοινωνικού και του πολιτικού τους ρόλου. Αναγκάστηκε να περιμένει πολύ πριν διαμορφωθούν εκ νέου συνθήκες αυτοτελούς εμφάνισής της μετά την οθωμανική κυριαρχία.

**Η ανύψωσή της σε κοινωνική δύναμη, που μπορεί να μιλά εξ ονόματος όλης της κοινωνίας, είναι νομοτέλεια της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.**

«Το ζήτημα είναι, λοιπόν, να πουληθούν τα εμπορεύματα τουλάχιστον στις ελάχιστες εκείνες τιμές που δίνουν το μέσο κέρδος, δηλαδή σε τιμές παραγωγής. Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποχτά συνείδηση ότι είναι **μια κοινωνική δύναμη**, στην όποια ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιό του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο» (Μαρξ, 2009: 247).

Η πιο προοδευμένη, άρα και ισχυρή, αστική τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ελληνική, από τη φύση και τη θέση της έβαλε πολύ υψηλούς στόχους που εξέφραζαν συνολικότερες ανάγκες. Η πιο ριζοσπαστική της πτέρυγα,

8. «Πηγαίνοντας εκεί, νύρε τις Τούρκισες βαφτισμένες, τους ντόπιους Τούρκους σκοτωμένους, τα τζαμιά τους γκρεμισμένα και κατακοπισμένα» (Μακρυγιάννης, 1947: 139-140).

9. Στάση απέναντι σε απεσταλμένους Αλβανών της Ηπείρου για διερεύνηση συμμαχίας: Τον υποχρέωσαν να φωνάξει: «ζήτω το γένος».

τροφοδοτούμενη από τις επαναστατικές παρακαταθήκες της Γαλλικής Επανάστασης, εκβίασε και πέτυχε τη συστράτευση όλων των πτερύγων της και έθεσε τις βάσεις για την επαναστατική μαζική λαϊκή συμμετοχή. Πέτυχε να ξεκινήσει μια επανάσταση σε δυσμενείς διεθνείς περιβάλλον και με ανώριμους κοινωνικούς όρους. **Οι συμβιβασμοί με φορείς φεουδαρχικών αντιλήψεων και συμφερόντων επηρέασαν αποφασιστικά την πορεία και τα αποτελέσματα της Επανάστασης**, που ανάγκασαν σε διεθνή συμμαχία με τον αγγλικό κεφάλαιο με πολύ ανισότιμους όρους. Η πλέρια στήριξη στην αγροτιά –μοιράζοντας τη γη–, που δεν επιδιώχθηκε, της στέρησε το μόνο μέσο για μια ριζική και εδαφικά διεθνική επέκταση των επιτευγμάτων της Επανάστασης.

## Γ. Η άνδρωση της αστικής τάξης

Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής έχει διαλυθεί πλήρως και η ατομική ιδιοκτησία, η ιδιοποίηση της αγροτικής γης, προχωρά με άλματα, έστω και με άλυτο το νομικό καθεστώς που έχει κρατικοποιήσει τη γη και την έχει υποθηκώσει στο ξένο κεφάλαιο με τα «δάνεια της ανεξαρτησίας». Οι εμποροχρηματικές σχέσεις, ενώ έχουν δεχτεί ισχυρό πλήγμα λόγω του πολέμου, σιγά σιγά επανέρχονται, όπως και το εμπόριο, με την πρώτη ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής. Οι αστικές σχέσεις παραγωγής έχουν εισβάλει για τα καλά και δεν πρόκειται να σταματήσουν να εξαπλώνονται, αν δεν κυριαρχήσουν απόλυτα. Οι μόνοι που έχουν μεγάλα κεφάλαια –το εφοπλιστικό εμπορικό κεφάλαιο και οι στενοί του συνεργάτες, οι τοκογύφιοι-γαιοκτήμονες της υπαίθρου– είναι και οι πραγματικοί νικητές.

Έξω από τα όρια του νεοελληνικού κράτους, που φτάνει λίγο έξω από τη Λαμία και περιλαμβάνει λίγα νησιά του Αιγαίου, μένουν μεγάλοι ελληνικοί πληθυσμοί, όπως και τα κεφάλαιά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7,9% του συνολικού πληθυσμού της περιο-

χής κατά το 18ο αιώνα φτάνει στο 21% του μικρασιατικού πληθυσμού το 1880. Καθ' όλο το 19ο αιώνα οι Έλληνες του εξωτερικού είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες έλεγχαν περίπου το 50% της βιομηχανικής παραγωγής και περισσότερο από το 50% του εξωτερικού εμπορίου.<sup>10</sup> Το γεγονός θα αποτελέσει τη βάση της επεκτατικής πολιτικής που οραματίζεται η άρχουσα τάξη και θα ονομαστεί «Μεγάλη Ιδέα». «[Η] ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας [...] και η εμμονή στην αναγκαιότητα της συνταγματικής αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης αποτελούσαν κοινές ιδεολογικοπολιτικές σταθερές και των τριών κομμάτων [του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού]» (Μηλιός, 2000: 142).

Ο καπιταλισμός αδύναμος ακόμη έχει μακρύ δρόμο μπροστά του. Μιας και άνοιξε όμως το δρόμο, τίποτα δεν μπορεί να τον σταματήσει. Από τον τρόπο γέννησής του ο «ελληνικός» καπιταλισμός είναι έντονα διεθνοποιημένος, παρά τη μικρή του παραγωγική βάση. Η κατεστραμμένη από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας οικονομία ανασυγκροτείται σχετικά γρήγορα. Η αγροτική παραγωγή επανέρχεται στα προεπαναστατικά επίπεδα, με πρώτο στην αποκατάσταση το ζωικό κεφάλαιο και τελευταίες τις δένδροκαλλιέργειες. Η ανάπτυξη των εμπορικοχρηματικών σχέσεων στην αγροτική παραγωγή προχωρά σχετικά γοργά και συνδέεται, κυρίως, με την παραγωγή σταφίδας, την αμπελοκαλλιέργεια, ειδικά για την παρασκευή κρασιού και παραγώγων του, και την καλλιέργεια καπνού.<sup>11</sup>

Η βιοτεχνία θα αναπτυχθεί με αργούς ρυθμούς και με ακόμη πιο αργούς ρυθμούς θα κάνει την εμφάνισή της η «μεγάλη βιομηχανία».

10. Βλ. Μηλιός, Γ.: <http://docplayer.gr/1881964-Eisagogi-meros-i-i-diamorfosi-toy-neoellinikoy-kratoys-kai-i-oikonomia-toy.html>.

11. Βλ. Μηλιός, Γ.: <http://docplayer.gr/1881964-Eisagogi-meros-i-i-diamorfosi-toy-neoellinikoy-kratoys-kai-i-oikonomia-toy.html>, σ. 7.

Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου, που ήταν πριν από την Επανάσταση 153.000 τόνοι (Στρίγκος, 1959: 14), έπεσε στους 85.502 τόνους το 1838, για να αρχίσει να ανεβαίνει σταδιακά φτάνοντας τους 404.000 τόνους το 1870 (Σβορώνος, 1976). Τα εδάφη αυξάνονται με την προσάρτηση των Ιονίων και της Θεσσαλίας. Με την τελευταία οξύνεται το αγροτικό πρόβλημα.

Ο στόλος, σχετικά ομαλά παρά τις καθυστερήσεις, περνά αυτή την περίοδο από τα ιστία στον ατμό. Η δυνατότητα της ναυπήγησης των αντίστοιχων ιστιοφόρων σε ελληνικά ναυπηγεία έδωσε πρόσθετες δυνατότητες στην προ του ατμού φάση. Ο ελληνόκτητος στόλος αποτελεί, με το γύρισμα του αιώνα, τον 13ο σε μέγεθος στόλο του κόσμου, με το 2% περίπου της παγκόσμιας χωρητικότητας.

Το 1841 ιδρύεται η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ). Πρώτοι της μέτοχοι είναι το ελληνικό κράτος (δηλαδή ο βασιλιάς), ντόπιοι και ξένοι κεφαλαιούχοι. Ο Νίκος Μπελογιάννης υπερβάλλοντας το «ζήτημα της εξάρτησης» γράφει για την ΕΤΕ: «Παρουσιάζει, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι από την πρώτη μέρα της ίδρυσής της στάθηκε για τον τόπο μας ένας ακόρταγος ληστρικός, εκμεταλλευτικός και τοκογλυφικός οργανισμός, πού αντί ν' αναπτύξει τις παραγωγικές δυνάμεις του τόπου, αντίθετα τις χαντάκωσε. Με την Εθνοτράπεζα εγκαινιάζεται η πρώτη σοβαρή προσπάθεια σύμπραξης και συνεργασίας του ντόπιου με το ξένο κεφάλαιο, κάτω, φυσικά, από την ηγεμονία του δεύτερου» (Μπελογιάννης, 2009: 372-373).

Ένα μονοπώλιο έχει ανδρωθεί. Εκπροσωπώντας κρίσιμα τμήματα της μεταλασαστικής τάξης, τις συμμαχίες και τις συμπράξεις της με το ξένο κεφάλαιο, εναγκαλίσθηκε το κράτος τους, απομυζώντας τον ιδρώτα και τους κόπους του ελληνικού λαού. Κάθε μικρή και μεγάλη «δουλειά», δημόσια ή ιδιωτική, είχε τελικά το φύλακα-προστάτη της. Σε όλα μέσα, η ΕΤΕ, και εκεί όπου χρειαζόταν να κάνει άμεσα κουμάντο,

επειδή το πολιτικό προσωπικό είχε απαξιωθεί ή επειδή το θεωρούσε ανίκανο να φέρει σε πέρας μεγάλες δουλειές, αναλάμβανε απευθείας τα κλειδιά των κρατικών ταμείων.<sup>12</sup>

Σύμφωνα με αστικές ακαδημαϊκές πηγές, το σύνολο των ξένων δανείων όλης της περιόδου, μέχρι το περιβόητο «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν» του Τρικούπη, ανερχόταν σε 766 εκατ. χρυσά φράγκα, από τα οποία πήραμε συνολικά «στο χέρι» 531 εκατ. Σύμφωνα με άλλη μελέτη, η δανειοδότηση της χώρας έχει γίνει με ακόμη πιο επαχθείς όρους (Μελάς, 2011: 6).

Στο τέλος του 19ου αιώνα η απασχόληση στη χώρα είναι μοιρασμένη κατά 50% περίπου στον πρωτογενή τομέα και από 25% περίπου στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα (Ζολώτας, 1926: 21). Η τάση, το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, για αύξηση της απασχόλησης στη βιομηχανία και μείωση στην αγροτική παραγωγή είναι ισχυρή, όμως το μεταναστευτικό ρεύμα –κυρίως προς την Αμερική– δείχνει ότι η τάση εξόδου από τη γεωργία δεν καλύπτεται από τη ζήτηση εργατικού δυναμικού σε άλλους τομείς.

Το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της Ελλάδας αποτελεί έτσι το 65% του μέσου ευρωπαϊκού, αλλά αντίστοιχα το 89% του ιταλικού, το 88% του ισπανικού και το 112% του πορτογαλικού (Μπαμπανάνης, 1985: 59).

Η Ελλάδα στην αυγή του 20ού αιώνα είχε βουλιάξει στο πολιτικό και οικονομικό αδιέξοδο. Εκατό εκατ. χρυσές δραχμές πληρώθηκαν στην Τουρκία για πολεμική αποζημίωση, ενώ το εθνικό εισόδημα, μαζί με τα τελευταία ίχνη της ανεξαρτησίας της χώρας, ξεπουλιόνταν

12. Δάνεισέναντι προσόδων από σμύριδα, αλυκές, ιχθυοτροφεία, μονοπωλίων πετρελαίου, σπירתων, παιγνιοκάρτων, τελωνείων, απόσπαση ισχύος και κερδών από το εκδοτικό προνόμιο, συμμετοχή σε δημόσια έργα, π.χ. Ισθμός, σιδηρόδρομοι (Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 2008: 28-66). Το 1897 έκανε διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές, κατ' εντολή του Δεληγιάννη, ο Στ. Στρέιτ, διοικητής της ΕΤΕ.





στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο. Το τεράστιο χρηματιστηριακό κόλπο του πολέμου του 1897 έπιασε για καλά... Απέφερε τώρα τους χρυσούς καρπούς του για την ολιγαρχία (Βουρνάς, 2010: 70). Ο σχεδιασμός πήγε περίφημα. Είχε εξασφαλιστεί ότι οι πιστωτές όχι μόνο δεν θα έχαναν τα χρήματά τους, αλλά και ότι θα συνέχιζαν να θησαυρίζουν με τα νέα βάρη που είχαν φορτώσει στο λαό (Μπελογιάννης, 2009: 187-197).

Αν ανακεφαλαιώσουμε για όλη την περίοδο από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους θα καταλήξουμε στα εξής: *Αν και με σχετική χρονική καθυστέρηση, αναπτύσσονται οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής επεκτεινόμενες στο σύνολο των δραστηριοτήτων.* Αρχίζει, δειλά στην αρχή, η εμφάνιση υποτυπώδους βιομηχανίας που θα διευρύνει τη δραστηριότητά της σε όλους τους παραδοσιακούς τομείς στους οποίους έχει συγκριτικά πλεονεκτήματα η χώρα. Η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου προχωρά με την καθοδήγηση-συμμετοχή εισαγόμενων ομογενειακών κεφαλαίων που, εκτός των

δανείων, αποτελούν την κύρια εισροή ξένου κεφαλαίου. Μεγάλα τμήματα της αστικής τάξης αντρώνονται με βάση τις κρατικές δαπάνες και τα δημόσια έργα ως μόνιμοι τρόφιμοι του κρατικού προϋπολογισμού αποσπώντας υπερκέρδη. *Η έντονη διεθνική διασύνδεση μερίδας ελληνικών κεφαλαίων με ξένα κεφάλαια δημιουργεί ένα πλέγμα διαπλοκής με την κρατική εξουσία, έντονης εκμετάλλευσης των παραγωγικών δυνατοτήτων αλλά και των κρατικών δαπανών* και αποτελεί τη βάση εσωτερικών αντιθέσεων. Το γνωστό δίπολο: «*ανεξαρτησία-ανάπτυξη*»-«*υποτέλεια-καθυστέρηση*» για την Αριστερά, και όχι μόνο, από εδώ έλκει την καταγωγή του. *Η υψηλή κερδοφορία στους τομείς του εμπορίου και της πίστωσης λειτουργεί ως αντικίνητρο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, ειδικά στο στάδιο του ελεύθερου ανταγωνισμού.* Ξεχωρίζει το υψηλό επίπεδο ανάπτυξης στη ναυτιλία, στη βιομηχανία τροφίμων και ποτών καθώς και στην υφαντουργία. Στην εξόρυξη (Ελληνική Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου - Συγγρός, Σερπιέρι, Βαλτατζήςκ.ο.κ.),



και ειδικά *στη συγκρότηση του τραπεζικο-κεφαλαίου, στη συνέχεια του χρηματιστικού κεφαλαίου, δημιουργούνται μονοπώλια* τα οποία συγκριτικά είναι σε επίπεδο που ξεπερνά το μέγεθος της χώρας. Και γι' αυτό άλλωστε, καθορίζουν το σύνολο της οικονομικής και της πολιτικής ζωής της χώρας. Αν συγκρίνουμε την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα σε σχέση με άλλες χώρες, υπολείπεται αρκετά από τις πιο αναπτυγμένες, ενώ σημαντική είναι η απόσταση που τη χωρίζει από τις πιο καθυστερημένες. Η εργατική τάξη αρχίζει να συγκροτείται σε πρωτόλεια ταξική βάση και να δίνει τις πρώτες της σημαντικές μάχες, επιβάλλοντας και τις πρώτες μικρές νίκες. Αν και οι ανατέλλοντες εθνικισμοί στην ευρύτερη περιοχή, με τους περιορισμούς που δημιουργούν στο παροικιακό ελληνικό κεφάλαιο, τροφοδοτούν την εισροή του στον ελλαδικό χώρο, μεγάλα ελληνικά κεφάλαια παραμένουν στο εξωτερικό και, μαζί με τις φιλοδοξίες της αστικής τάξης, τροφοδοτούν την επεκτατική πολιτική, που θα δώσει την επόμενη περίοδο τη διεύρυνση της εδαφικής βάσης του νέου ελληνικού κράτους σχεδόν στα σημερινά του όρια.

***Για τον δημόσιο δανεισμό της χώρας μπορούμε να πούμε ότι αποτέλεσε αντικειμενική βάση στήριξης της αστικής τάξης και του καθεστώτος της, εδραίωσης των διεθνών της συμμαχιών και εξασφάλισης της θέσης της στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα.*** Αποτελέσε σημαντική πηγή κερδών της καθώς και χρηματοδότησης του κομματικού κράτους του πολιτικού της προσωπικού, στερέωσης της πολιτικής στρατηγικής της καθώς και των κοινωνικών της συμμαχιών.

Στο νέο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού ισχυρές είναι οι επιδράσεις στην Ελλάδα που ταλανίζεται ακόμη από τον μεγάλο συμβιβασμό της αστικής τάξης στον απειληθερωτικό αγώνα. Όλα βρίσκονται σε αναβρασμό. Οι λαϊκές μάχες δυσφορούν και κινητοποιούνται. Ξεσπά το κίνημα του στρατού στο Γουδί το 1909 που επιζητά με τη λαϊκή παρέμβαση ριζικές αστικοδημοκρατικές μεταρρυθμίσεις. Ο Καρκαβίτσας

σε ένα άρθρο-παρέμβαση γράφει μεταξύ άλλων: «Πού πήγαμε; [...] Μια στιγμή γέλασεν η αυγή κι έπειτα σκότος [...]. Μου είπατε – έλα μαζί μας κι εγώ ο λαγός, σας απάντησα. Πάμε! Τι κρίμα! Ξαν να φοβηθήκατε την τόλμη σας, σαν να τρομάξατε την ορμή σας, πήγατε, ίσα, ν' ανταμώσετε τη φρονιμάδα. Τα γερά κορμιά σας και τις ψυχές σας, τις αστόμωτες, εκείνα, που αναποδογυρίζουν κόσμους και ξαναπλάθουν λαούς, πήγατε και τ' απιθώσατε στα πόδια της σωφροσύνης. Κι εκείνη – π' ανάθεμά τη! – σας τύλιξε στα λιγδιάρικα βρόχια της, σας φάσκιωσε χειροπόδαρα τόσο σας έδεσε σφικτά, που δεν έχετε όρεξη να κινηθείτε [...]. Ξανά συμβιβασμός: Είναι η εποχή που οι αστοί, έστω και καθυστερημένα, προσπάθησαν να δημιουργήσουν την αναγέννησή τους – το αστικό εθνικό κράτος. Τα αστικά στοιχεία, όμως, δεν τόλμησαν να προχωρήσουν σε αποφασιστική εκκαθάριση της κατάστασης κι έτσι ο αστικός μετασχηματισμός στην Ελλάδα δεν ολοκληρώθηκε. Η πραγματικός φορέας των κοινωνικών ανακατατάξεων, ο λαός, αγνοήθηκε κι αυτή την εποχή στην Ελλάδα, παρά τη γενναία προσπάθειά του να συμμετάσχει» (Βουρνάς, 2010: 172 και 185).

Οι γεωγραφικές και πολιτικές ανακατατάξεις στην περιοχή απαιτούν στρατιωτική, οικονομική και πολιτική προετοιμασία που θα εξασφαλίζει τους όρους διεύρυνσης των συμφερόντων και των κερδών της αστικής τάξης. ***Έτσι, είναι αδύραστη αναγκαιότητα η αναβάθμιση του ρόλου των αξιωματικών και της ενίσχυσης του εσωτερικού μετώπου με την ενσωμάτωση των λαϊκών μαζών στην κυρίαρχη στρατηγική διά συγκεκριμένων φιλολαϊκών και εκσυγχρονιστικών μέτρων που μόνο μια ανατροπή του παλιού πολιτικού προσωπικού και η απόλυτη ανανέωσή του μπορεί να εξασφαλίσει.*** Το εγχείρημα, ενώ στέφεται με επιτυχία, θα έχει τις δυσκολίες του.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι τροποποιούν ριζικά τους συσχετισμούς στην περιοχή. Πριν ακόμα κατακάτσει ο κουρνιαχτός του πολέμου στα Βαλκάνια, το καυτό καλοκαίρι του 1914 ξεσπά ο Α'

Παγκόσμιος Πόλεμος. Από τη μια μεριά, οι δυνάμεις της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Βουλγαρίας κ.λπ. και, από την άλλη, της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ιταλίας, της Ρωσίας κ.λπ. Ένα κανονικό σφαγείο σε μια Ευρώπη που θεωρούσε ότι ήταν αδύνατο να συμβεί κάτι τέτοιο.

**Η ελληνική αστική τάξη δικάζεται και δικάζει όλη την ελληνική κοινωνία. Η σύγκρουση θα μείνει στην ιστορία ως Εθνικός Διχασμός.** Τα είχε όλα. Εθνικές προδοσίες, ξεπουλήματα, ίντριγκες και πάθος. Παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας στους Γερμανούς και τους Βουλγάρους από τους φιλοβασιλικούς, διάσπαση της χώρας στα δύο και δημιουργία άλλης κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, με την κάλυψη και την ενίσχυση των στρατευμάτων της Αντάντ από τους βενιζελικούς. Εκπαραθύρωση του βασιλιά με τα κανόνια των συμμαχικών δυνάμεων. Γενική κινητοποίηση στο πλευρό της Αντάντ. Στο τέλος του πολέμου παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη από τη Βουλγαρία, ενώ με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, ένα χρόνο αργότερα, προσαρτήθηκε η Ανατολική Θράκη, με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη, και η περιοχή της Σμύρνης υπό προϋποθέσεις.

Η σύγκρουση γύρω από τη συμμετοχή ή μη στον πόλεμο είχε να κάνει με **διαφορετικές στρατηγικές** για την περίοδο **οι οποίες υπαγορεύονταν από αντίστοιχα συμφέροντα.** Η κρισιμότητά τους, η καθοριστική για το μέλλον αυτών των συμφερόντων εξέλιξη, το γεγονός δηλαδή ότι αποτελούσαν «επιλογής ζωής», ήταν αυτή που καθόρισε και τη βιαιότητα της σύγκρουσης.

**Το ένα αστικό στρατόπεδο** θεωρούσε ότι μια νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων δεν είχε να της προσφέρει βορειοανατολικά και ανατολικά τίποτα, αφού σε αυτόν το συνασπισμό συμμετείχαν η Βουλγαρία και η Τουρκία. Η συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό τους θα εξασφάλιζε κέρδη βόρεια και βορειοδυτικά, τα οποία όμως, έτσι κι αλλιώς, θα ήταν περιορισμένα λόγω των ελάχιστων

ερείσμάτων στον πληθυσμό της περιοχής. Μια ευμενής προς τις Κεντρικές Δυνάμεις ουδετερότητα θα επέτρεπε τα ίδια κέρδη, δίχως τον κίνδυνο απωλειών όσων είχαν μόλις αποκτηθεί από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι δυνάμεις που στήριζαν αυτήν τη λογική ήταν τα πιο παλιά τμήματα της αστικής τάξης, τα οποία ήταν δεμένα με τη γη, την τοκογλυφία και το εμπόριο, που είχαν τις λιγότερες ή και καθόλου προσδοκίες για κέρδη, αν έπρεπε να ρισκάρουν, καθώς και όσοι ήταν συνδεδεμένοι με στενές επιχειρηματικές και οικονομικές σχέσεις με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ας μην ξεχνάμε ότι το 1911 οι εξαγωγές της χώρας ήταν προσανατολισμένες κατά 21% (10% + 11%) του συνόλου προς την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία και κατά 34% (10% + 24%) προς τη Γαλλία και την Αγγλία. Αντίστοιχα, οι εισαγωγές προέρχονταν κατά 26% (17% + 9%) από τις Κεντρικές Δυνάμεις και κατά 12% (8% + 4% από σχεδόν 30% την περασμένη δεκαετία) από τη Γαλλία και την Αγγλία (Κόλεφ&Κουλούρη, 2005: 32). Το στρατόπεδο αυτό συμάχησε με ευρείες λαϊκές δυνάμεις που θεωρούσαν τον πόλεμο ως σφαγείο των λαών. Δεν είναι τυχαία η αντιπολεμική στάση του συνόλου των σοσιαλιστών της εποχής. Έτσι, ο συσχετισμός δύναμης ήταν συντριπτικά υπέρ του, στην «παλιά Ελλάδα», όχι φυσικά από αγάπη για το βασιλιά και το παλιό πολιτικό κατεστημένο.

**Στο άλλο αστικό στρατόπεδο,** των βενιζελικών, συγκεντρώθηκε ο «ανθός» του χρηματιστικού κεφαλαίου, που η χρηματοδότηση του πολέμου του εξασφάλιζε τεράστια κέρδη, και τα πιο δυναμικά τμήματα της βιομηχανικής αστικής τάξης, των οποίων οι δυνατότητες διευρύνονταν από την οικονομία του πολέμου αλλά και από την ανάγκη του οξυγόνου της εδαφικής και της πληθυσμιακής διεύρυνσης που θα συνεπαγόταν μια νίκη στο πλευρό της Αντάντ. Οι αναμενόμενες πολεμικές διευθετήσεις στο πλευρό της θα ήταν απίστευτα επικερδείς, κάτι που δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί από το αντίπαλο στρατόπεδο. Τα λαϊκά ερείσματά του ήταν

ισχυρά στους ελληνικούς πληθυσμούς που είχαν πρόσφατα ενταχθεί αλλά και σε αυτούς που είχαν κερδηθεί ως αποτέλεσμα της έκβασης του πολέμου. Το πολιτικό του πλεονέκτημα, η υπόσχεση πολιτειακής και πολιτικής ανανέωσης, μαζί με φιλολαϊκές νομοθετικές πρωτοβουλίες και προτάσεις, διέυρνε την πολιτική του επιρροή και διεμβόλιζε το αντίπαλο στρατόπεδο. Δεύτερο σημαντικό του πλεονέκτημα, η χαρισματική πολιτική μορφή του ηγέτη του και το ικανό δυναμικό των συνεργατών του σε διάφορα επίπεδα.

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί από τα γεγονότα της περιόδου είναι ότι *η αστική τάξη και το πολιτικό της προσωπικό δεν έχουν κανέναν απολύτως ενδοιασμό στο είδος των μέσων και στις μεθόδους που θα χρησιμοποιήσουν* προκειμένου να προστατεύσουν γενικές τους επιλογές, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για τα στρατηγικά τους συμφέροντα. Δεν διστάζουν ακόμη και να κόψουν τη χώρα στα δύο. Άλλωστε, τη θεωρούν τσιφλίκι τους. Ούτε φυσικά ανακόπτονται από την προοπτική μια εκατόμβης θυμάτων, αφού κατά τεκμήριο δεν ανήκουν σε αυτή.

Τα κέρδη τους από τη συμμετοχή στον πόλεμο τεράστια: της βιομηχανίας που τροφοδοτούσε με υλικό πολέμου, του εμπορίου από την αύξηση της ζήτησης και την αισχροκέρδεια, της ΕΤΕ με τα δάνεια για τη χρηματοδότηση του πολέμου. Το εφοπλιστικό μόνο κεφάλαιο έβγαλε για τα έτη 1915-19 ένα δισ. χρυσά φράγκα εκ των οποίων 200 εκατ. ασφάλειες και πωλήσεις σκαφών (Ανδρεάδης, 1926: 50· Δελαγραμμάτικας, 1985: 122). Για σύγκριση αναφέρουμε ότι ο προϋπολογισμός του 1914 για την εκπαίδευση ήταν 8,7 εκατ. δραχμές και η περιθάλψη όλων των προσφύγων το διάστημα 1924-25 –σεαποπληθωρισμένες τιμές– 24,5 εκατ. δραχμές.

*Αυτή τη δεκαετία κλείνει μια ολόκληρη εποχή όπου η αστική τάξη εξάντλησε τον όποιο προοδευτικό της ρόλο και το μόνο που της απόμεινε είναι η βία και η αντίδραση στο εσωτερικό και η συμμετοχή στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις*

*στο εξωτερικό.* Από τη σύμπραξη των τεσσάρων βαλκανικών κρατών όπου άνοιξε «ένα νέο κεφάλαιο της παγκόσμιας ιστορίας» και «έγινε ένα μεγάλο βήμα μπροστά, προς την εξάλειψη των υπολειμμάτων του Μεσαίωνα σ' ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη» (Λένιν, 1977: 160-161) στη συμμετοχή στην εκστρατεία στην Ουκρανία ενάντια στο νεαρό σοβιετικό κράτος και στην εκστρατεία προς την Άγκυρα.

## Δ. Όταν χάθηκε η προοδευτικότητα

### Η φάση της δεύτερης μεγάλης ανόδου

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία τεμαχίζεται. Μένει ένα μικρό υποτελές κράτος υπό τον Σουλτάνο στη βορειοκεντρική Μ. Ασία. Ο Κεμάλ σχηματίζει δεύτερη κυβέρνηση και ξεκινάει αντάρτικο. *Η ελληνική αστική τάξη θεωρεί ότι η ευκαιρία να πραγματοποιήσει τη μεγάλη ιδέα ήρθε.* Φυσικά σε συνεργασία με τους συμμάχους Άγγλους. Όσο μας αφήνουν και για όσο μας αφήνουν... Η περιοχή της Σμύρνης, που έχει και τις προδιγραφές έπειτα από 5 χρόνια να δώσει θετικό δημοψήφισμα ενσωμάτωσης, δεν φτάνει. Ξεκινάει μεγάλη εκστρατεία στο εσωτερικό με στόχο τη συντριβή του Κεμάλ, την εξασφάλιση των κερδών και ό,τι καταφέρουμε να αρπάξουμε. Οι αμφιβολίες και οι δυσκολίες από το μέγεθος του εγχειρήματος ισχυρές. Ο Βενιζέλος σχολιάζει προφητικά: «Αρχίζω να σκέφτομαι μήπως είχαν δίκαιον οι μικρασιατικόνπολιτικόν μου. Αν [...] οι στρατιωτικοί μας δεν συνέλθουν εκ της μέθης, [...] θα καταντήσωμεν να εξωσθώμεν εκ Σμύρνης κακόν κακώς, εξηυτελισμένοι και ταπεινωμένοι» (Κακουριώτης, 2009).

Το 1920 ο Βενιζέλος χάνει τις εκλογές και ο βασιλόφρων Γούναρης, που τις κερδίζει, επαναφέρει τον Κωνσταντίνο, που ωσάν Δον Κιχώτης-Αρχιστράτηγος, ύστερα από τη μία νίκη των Ελλήνων στο ΑφιόνΚαραχισάρ, κραδαίνει τη σπάθη του έφιππος κραυγάζοντας: «Στην Άγκυρα!» (Κακουριώτης, 2009).

Η μεταστροφή έχει να κάνει με το αμετάκλητο της επιλογής. Η μόνη λύση πλέον γι' αυτούς είναι να επιβάλουν στις κεμαλικές δυνάμεις μια στρατηγική ήττα, που θα επιτρέψει ένα συμβιβασμό κατοχύρωσης των κεκτημένων του 1919. Μόνο που δεν αρκεί να θέλει κανείς, αλλά και να μπορεί! Παρεμπιπτότως να σημειώσουμε ότι απορρίφθηκε μετά βδελυγμίας σοβιετική μεσολαβητική προσπάθεια.<sup>13</sup>

Συνήθως, όταν περιγράφονται τα γεγονότα, εξάγεται ως συμπέρασμα ότι εμείς δεν φταιγάμε, «ο κατηραμένος όφις» μας παρέσυρε! Οι Σύμμαχοι, που μας άφησαν αβοήθητους... Αποκρύπτονται τα ιδιαίτερα και καθοριστικά συμφέροντα της αστικής τάξης. **Η εγκληματική πολιτική της αστικής τάξης σύντομα θα πάρει τη μορφή τερατώδους συμφωνίας σε βάρος των φτωχών πληθυσμών της περιοχής.** Η Ελλάδα υποχρεώθηκε να πληρώσει σε είδος τις πολεμικές επανορθώσεις με επέκταση των τουρκικών εδαφών της Ανατολικής Θράκης. Τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος παραχωρήθηκαν στην Τουρκία με τον όρο ότι θα διοικούνταν με ευνοϊκούς όρους για τους Έλληνες.

Με ξεχωριστή συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποφασίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή μειονοτήτων από τις δύο χώρες. **Υπέγραψαν και νομιμοποίησαν αμφότεροι εθνοκάθαρση σε βάρος των λαών.** Έκαναν πρόσφυγες ανθρώπους που ζούσαν χιλιάδες χρόνια στα εδάφη τους με προσφορά στον παγκόσμιο πολιτισμό. Αίσχος πρωτόφαντο στην παγκόσμια πολιτική ιστορία η υπογραφή συνθήκης εθνοκάθαρσης. Αν όμως επρόκειτο να εξασφαλιστούν τα συμφέροντά της, η αστική τάξη δεν δίσταζε μπροστά σε τίποτα. **Εξασφάλιζε, με αυτό τον τρόπο, ένα τεράστιο εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, εξαθλιωμένο, βορά στις ορέξεις της. Δεν είναι τυχαίο που σύντομα τα κέρδη της θα απογειωθούν.** Καταγράφονται στο διπλασιασμό του αριθμού των «βιομη-

χανικών καταστημάτων», ανάμεσα στις δύο βιομηχανικές απογραφές του 1920 και του 1930, ενώ η (ακαθάριστη) αξία της βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκε κατά 60% περίπου μεταξύ 1922 και 1929 με τους ετήσιους ρυθμούς της να υπολογίζονται γύρω στο 6,8% (Πατρώνης, 2015: 3).

Με εξαθλιωμένες μάζες στη διάθεση της αστικής τάξης, με σχεδόν ολοκληρωμένη και σημαντικά διευρυμένη την εδαφική επικράτεια δράσης της, με περιορισμό των στρατιωτικών δαπανών και με τη βίαιη εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης. Απογειώνονται οι δυνατότητες παραγωγικής τοποθέτησης κεφαλαίων, απόσπασης υπεραξίας και αύξησης του μέσου ποσοστού κέρδους, παρά το γεγονός των μεγάλων κοινωνικών και ταξικών συγκρούσεων (αντίδραση στην εποποιία της κερδοφορίας του κεφαλαίου), που δημιουργούν συνεχόμενη πολιτική αστάθεια. Προκαλούνται ρωγμές στην κυρίαρχη αστική πολιτική, οι οποίες τροφοδοτούν γενικότερες λαϊκές προσδοκίες και ελπίδες, ενώ εντείνεται η μακροχρόνια προσπάθεια της αστικής τάξης να σταθεροποιήσει το πολιτικό σκηνικό. Από τη μια πλευρά, ο φρέσκος αέρας της Οκτωβριανής Επανάστασης, που γοητεύει με τα καινά της δαιμόνια σημαντικά εργατικά και λαϊκά στρώματα και, από την άλλη, οι ταλαντεύσεις της άρχουσας τάξης. **Ταλαντεύσεις ανάμεσα στο δίπολο των ημιτελών προσπαθειών ανανέωσης των όρων πολιτικής της κυριαρχίας, με την κατάρρευση της βασιλείας και την ανακήρυξη της πρώτης ελληνικής δημοκρατίας ή την αυταρχική εμπέδωση και τη σταθεροποίηση της κυριαρχίας της με τη δικτατορία του Πάγκαλου, τους αντιδημοκρατικούς νόμους και τις εκτροπές, μέχρι την επαναφορά του βασιλιά και την τελική επιβολή στυγνής φασιστικής δικτατορίας.**

Η μεγάλη κρίση το 1929 (ουσιαστικά το 1931 για την Ελλάδα) επηρεάζει την ανάπτυξη της οικονομίας με λιγότερες συγκριτικά συνολικές επιπτώσεις. Όπως έγραφε ο εμπορικός ακόλουθος της

13. Προσωπική μαρτυρία, ως ταχυδρόμου της πρότασης, του ίδιου του Κορδάτου.

αμερικανικής πρεσβείας: «Η Ελλάδα έφτασε στον πυθμένα της οικονομικής ύφεσης τις τελευταίες εβδομάδες του 1932. Λίγο μετά τις αρχές του 1933 η προοπτική άλλαξε. Μέχρι τα τέλη του Μαρτίου, είχε ξεκαθαρίσει επίσης η πολιτική κατάσταση και τους επόμενους μήνες η οικονομική πρόοδος της χώρας υπήρξε συνεχής» (Ρωμαίος, 2012). Η παγκόσμια κρίση είχε μακροπρόθεσμες επιπτώσεις. Οδήγησε στην κατάρρευση της πολιτικής σταθεροποίησης του Βενιζέλου. Μια σειρά νομισματικές αλλά και εμπορικές ρυθμίσεις οδήγησαν σε ενίσχυση του προστατευτισμού.

Ο προστατευτισμός –σε συνδυασμό με τη διεθνή κρίση– οδήγησε στον περιορισμό του εξωτερικού προσανατολισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων και στη στροφή προς την εσωτερική αγορά. Το αποτέλεσμα ήταν ότι την περίοδο 1928-38, σύμφωνα με στατιστικές της Κοινωνίας των Εθνών, η Ελλάδα παρουσίασε έναν από τους βιολογικότερους δείκτες αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής (65%), μετά τη Σοβιετική Ένωση (87%) και την Ιαπωνία (73%). Γενικά, μετά το ξέσπασμα της κρίσης, η αναγκαστική στροφή στην ενίσχυση της εγχώριας καπιταλιστικής συσσώρευσης, σε συνδυασμό με την ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού και τις προστατευτικές ρυθμίσεις, **οδήγησε στη δεύτερη μεγάλη φάση ανόδου, μετά το 1870-80, του ελληνικού καπιταλισμού** (Ιωαννίδης & Μαυρουδέας, 2000).

Στη διάρκεια της περιόδου 1929-39, οι ρυθμοί ανάπτυξης σταθεροποιήθηκαν στο 8%, κατά μέσο όρο, από έτος σε έτος. Η κάμψη του 1939, για τους γνωστούς λόγους των φόβων έναρξης του πολέμου, θεωρείται φυσιολογική (Κωστελένιος, 2007: 98-101).

Η δεύτερη μεγάλη φάση ανόδου είναι στην πραγματικότητα το πέρας και της χώρας μας, με τις γνωστές καθυστερήσεις και ιδιομορφίες, στο νέο μονοπωλιακό στάδιο που πραγματοποιείται σε φάσεις οικονομικής ανόδου και προσωρινής στασιμότητας, σηματοδομένες από τις συνταρακτικές κοινωνικοπολι-

τικές εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις της περιόδου.

Η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση γνωρίζει μεγάλες δόξες. **Η Ελλάδα είναι πλέον μια καπιταλιστική χώρα μέσου επιπέδου ανάπτυξης, που όχι μόνο διατηρεί σε σχέση με άλλες χώρες του πολύ αναπτυγμένου καπιταλισμού, αλλά στις «καλές της στιγμές» παρουσιάζει τάσεις προσέγγισής τους.**

Δύο στοιχεία που πρέπει να πάρουμε σοβαρά υπόψη στην εκτίμησή μας για τις αιτίες της οικονομικής ανάπτυξης είναι η **αγροτική μεταρρύθμιση**, η οποία ολοκληρώνει την εξάλειψη μισοφεουδαρχικών υπολειμμάτων, και, ακόμη πιο σημαντικός παράγοντας, **ο περιορισμός, μέσω μερικής στάσης πληρωμών, μεγάλου μέρους των δυσβάσταχτων υποχρεώσεων του δημόσιου χρέους** («της εξάρτησης από τους ξένους») που επέτρεψε μια άλλη παρέμβαση υποστήριξης των οικονομικών εξελίξεων από το αστικό κράτος. Και τα δύο συμβαίνουν τη στιγμή που η Αριστερά τα αναγάγει σε κεντρικά ζητήματα των προγραμματικών της εκτιμήσεων και του κεντρικού πολιτικού της λόγου μιλώντας για (τα μισοφεουδαρχικά υπολείμματα και την ξένη εξάρτηση) (*Το ΚΚΕ: Επίσημα κείμενα*, 1975: 19· *Ριζοσπάστης*, 2002). Μια «κατάρρα» που θα ακολουθεί τις αναλύσεις και την πολιτική πρακτική της για δεκαετίες και θα торπιλίζει κάθε καλή της προσπάθεια να αρθεί κάθε φορά στο ύψος της ιστορικής στιγμής.

Τις παραμονές του πολέμου το χρέος ανέρχεται σε 1.022 χρυσά φράγκα. Το 67,42% του εξωτερικού χρέους ήταν αγγλικά κεφάλαια, το 9,88% των ΗΠΑ, το 7,52% γαλλικά, το 5,40% σουηδικά, το 3,44% βελγικά, το 1,7% γερμανικά και το 1,65% ιταλικά. Ποσό 108 εκατ. δολαρίων (περίπου το 20%) ήταν χρεόγραφα κατοίκων της Ελλάδας. Η οικονομική επιρροή της Αγγλίας ήταν τεράστια. Ο υφυπουργός της Ρ. Βάνσιταρτ (R. Vansittart) έγραφε σε υπόμνημα τον Μάιο του 1937 για τις ελληνοαγγλικές σχέσεις: «Βρήκαμε ότι το καθεστώς Μεταξά είναι πολύ πιο συνεννοήσιμο από πολλά από τα προϋπάρχοντα καθεστώ-



τα». Έτσι, για το φασιστικό καθεστώς **Μεταξά και την αστική τάξη μετά και τις απαιτήσεις του Άξονα η επιλογή στρατοπέδου είναι μονόδρομος**. Χαρακτηριστικά ο Μεταξάς ανέφερε στη συνάντησή του με τους ιδιοκτήτες και τους αρχισυντάκτες του αθηναϊκού Τύπου στις 30-10-1940: «[...] Δηλαδή θα έπρεπε: διά να αποφύγωμεν τον πόλεμον, να γίνωμενεθελονταί δούλοι και να πληρώσωμεν αυτήν την τιμήν [...] με το άπλωμα του δεξιού χεριού της Ελλάδος προς ακρωτηριασμόν από την Ιταλίαν και του αριστερού προς ακρωτηριασμόν από την Βουλγαρίαν. Φυσικά δεν ήτο δύσκολον να προβλέψη κανείς ότι εις μίαν τριαιώντην περίπτωσιν οι Άγγλοι θα έκοβαν και αυτοί τα πόδια της Ελλάδος. Και με το δίκαιόν των» (Πετρόπουλος, 2005).

Η Ελλάδα, μετά τη Σοβιετική Ένωση, δέχτηκε τα πιο σκληρά πλήγματα λόγω του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής. Οι υλικές της καταστροφές ανήλθαν σε 8.500.000.000 δολάρια της εποχής, σύμφωνα με εκτιμήσεις της διάσκεψης των Παρισίων για τις επανορθώσεις το 1946 (Ψαλιδόπουλος, 2010).

Η Κατοχή προσέφερε σοβαρές δυνατότητες πλουτισμού. Και αν μία από τις λειτουργίες που τις εξασφάλιζαν ήταν η μεγάλη μαύρη αγορά και η κερδοσκοπία με τα ακίνητα, σίγουρα όμως κολοσσιαία κέρδη προσέφεραν οι «νόμιμες» δραστηριότητες. Τέτοιες φυσικά υπήρχαν σε όλους τους τομείς, και μάλιστα εντυπωσιακές σε όγκο και αξία. Στη βιομηχανία, για παράδειγμα, υπήρχε το σύστημα συμφωνιών μακράς διάρκειας, όπως αυτές που υπογράφηκαν μεταξύ της Krupp και 26 ελληνικών εταιρειών. π.χ. το Ράιχ εξασφάλισε ετήσιες παραδόσεις 616.300 τόνων πολύτιμων μετάλλων υπολογισμένης αξίας 13.000.000 Reichsmark. Επίσης, η Βέρμαχτ έπαιρνε ημερησίως 2.800.000 τσιγάρα από 11 ελληνικές καπνοβιομηχανίες. Εταιρείες ανέλαβαν να κατασκευάσουν έργα για λογαριασμό των στρατευμάτων κατοχής. Η αποδοχή τέτοιων συμβολαίων εγγυόταν τη διανομή υλικών και καυσίμων και σε ορισμένες περιπτώσεις τεράστια κέρδη (Σάμιος, 2010: 9). Οι

Έλληνες καπιταλιστές κέρδιζαν πολλά υπηρετώντας τους κατακτητές, δουλεύοντας για τον δικό τους κόσμο και τα δικά τους συμφέροντα. Κέρδιζαν επειδή το κατοχικό πολιτικό καθεστώς προωθούσε τη χωρίς όρια εκμετάλλευση της εργατικής τάξης, του μόχθου των ανθρώπων και τη χωρίς φραγμούς λεηλασία των παραγωγών της υπαίθρου, των αγροτών (Μαργαρίτης, 2009).

**Μπροστά στον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει η κυριαρχία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σε όλη τη χώρα και ιώνθοντας την απειλή του Κόκκινου Στρατού που βρίσκεται μια ανάσα από τα σύνορά της, όλα τα τμήματα της αστικής τάξης, παρά τις διαφορές τους, συνασπίζονται σε ενιαίο άρρηκτο μπλοκ για τη διατήρηση της εξουσίας τους:** «καθωσπρέπει» αστοί και βιομήχανοι αγκαλιά με δοσίλογους και μαυραγορίτες, δημοκρατικοί και βασιλικοί, στρατηγοί με ταγματσαφλίτες συμμορίτες, «ο γραμματέας μαζι με τον αλήτη κι η παρθένα με το σατανά». Οδηγούν τη χώρα στον Εμφύλιο σπληνιζόμενοι στους συμμάχους τους Άγγλους.

Σε ένα κράτος που παραπαίει και δεν μπορεί να εξασφαλίσει τα στοιχειώδη στους πολίτες του η εξωτερική βοήθεια είναι σαν μάννα εξ ουρανού. Από το 1943 ως το 1947, με την έναρξη του Σχεδίου Μάρσαλ, που έβαλε σε νέες βάσεις το συνολικό ζήτημα, στάλθηκαν αγαθά με αξία μιάμιση ως δύο φορές το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα της χώρας το 1939 (Μαργαρίτης, 2000: 436). Καθοριστικό γεγονός ήταν και τα 100 πλοία λίμπερτι (liberty) που δόθηκαν με ευνοϊκούς όρους στους Έλληνες εφοπλιστές για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της ναυτιλίας.

Μόλις οι Αμερικανοί πήραν τη θέση των Άγγλων ιμπεριαλιστών ως προστάτες της αστικής τάξης, εκταμιεύτηκαν αμέσως 300 εκατ. δολάρια του δόγματος Τρούμαν, τον Ιούλιο του 1947, και άρχισε το τρελό πανηγύρι για την υποδοχή των πακτωλών του Σχεδίου Μάρσαλ («βοήθεια ανοικοδόμησης»). Και ενώ στην αρχή θα μοιραζόταν μισή-μισή –οικονομική και στρατιωτική–, κατέ-

ληξε να υπερτερήσει σημαντικά η δεύτερη, *αλλιώς ήταν αδύνατη η συντριβή του Δημοκρατικού Στρατού* στα πεδία των μαχών.

Εκτός από το επίσημο σύνολο των 1.922.700.000 δολαρίων του Σχεδίου Μάρσαλ, υπήρξαν και άλλες εισροές οι οποίες ανέβαζαν το ποσό σε πάνω από 2 δισ., όταν συγκριτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το αρχικό συνολικό Σχέδιο Μάρσαλ για όλη την Ευρώπη ήταν 12 δισ.

Μόνο 10 βιομηχανίες, σύμφωνα με δηλώσεις του υπουργού Συντονισμού Γ. Καρτάλη, τον Απρίλιο του 1952, είχαν «απορροφήσει το 60% των πιστώσεων» που εκταμιεύτηκαν σε εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ. Άλλα 200 εκατ. μοιράστηκαν σε 50 βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις (Μπογιόπουλος, 2012).

Οικονομικοί εγκληματίες, πολιτικοί προδότες, εθνικοί μειοδότες, αυτό ήταν το οικονομικό και πολιτικό κατεστημένο που κυριάρχησε στον Εμφύλιο Πόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό ακριβώς *το κυρίαρχο στρώμα εμπέδωσε καλά το δίδαγμα ότι χωρίς γερές πλάτες ήταν αδύνατο να σταθεί στη χώρα* και γι' αυτό ακολούθησε συγκεκριμένη πολιτική συμμαχιών και στήριξης των συμφερόντων του προσκολλημένου στις ΗΠΑ. Ύστερα από την απαξίωση αυτής της σχέσης λόγω της δικτατορίας και τις οικονομικές αλλαγές που προηγήθηκαν άλλαξε στρατηγικό σύμμαχο και προσκολλήθηκε στην ΕΟΚ, κατοπινή ΕΕ, χωρίς ποτέ να πάψει να έχει ισχυρές σχέσεις –και για κάποια τμήματά της πρωτεύουσες– με τις ΗΠΑ.

Η αστική τάξη έκανε «συμβόλαιο ζωής» με πολύ υψηλά ασφάλιστρα. Ασφάλιστρα που χρέωνε πάντα στο λαό. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι *η αδιστακτη εκμετάλλευση των εργαζομένων αποτέλεσε πάντα τη βάση της ανάπτυξης της* αλλά ούτε και να υποτιμάμε το ρόλο των δανείων στην ίδια κατεύθυνση. Και αν ξεκίνησε την καριέρα της ως κυρίαρχη τάξη με τα καύσιμα των ξένων δανείων της «ανεξαρτησίας», τα οποία της έδωσαν τη δυνατότητα να τσακίσει

τον λαϊκό παράγοντα, ανδρώθηκε στη συνέχεια, πάλι, με το φαγοπότη ξένων δανείων που έγιναν, υποτίθεται, για τις υποδομές, για τον εκσυγχρονισμό της χώρας και για την πολεμική της προετοιμασία στο δρόμο της Κόκκινης Μηλίας, που μετατράπηκε κακήν κακώς σε «εθνικής ολοκλήρωσης». Το «συμβόλαιο ζωής» αυτή τη φορά τής έδωσε στην κυριολεξία το φιλί της ζωής και την ανάστησε από το νεκροκρέβατο στο οποίο την είχε στείλει ο οπλισμένος λαός της Αντίστασης και του αγώνα. *Σε όλες τις φάσεις, δεν είναι η εξάρτησή της από τις ξένες δυνάμεις ή το ξένο κεφάλαιο που την οδηγεί να συμπεριφέρεται με τον συγκεκριμένο τρόπο. Είναι η ανάγκη της να υπηρετήσει με τον καλύτερο τρόπο τα ταξικά της συμφέροντα, ενίοτε και την ίδια της την ύπαρξη.* Πάντα θετικό είναι το δούναί και λαβείν γι' αυτήν. Και πώς να μην είναι άλλωστε, όταν ο ιδρώτας και το αίμα του λαού μετατρέπονται σε ασφάλιστρα ευμάρειας, ασφάλιστρα κινδύνου και ατυχήματος, ασφάλιστρα ζωής γι' αυτήν. Πολύ σύγνομα, η ιστορία θα επαναληφθεί!

Κλείνει με βία η εποχή στην οποία φτερούγιζαν τα συλλογικά οράματα, παραμερίζοντας αραχνιασμένες οικονομικές απόψεις υπεράσπισης ή διαίωξης του συστήματος.

Είναι η εποχή που, μεταξύ άλλων, οι καθηγητές Ξενοφών Ζολώτας και Άγγελος Αγγελόπουλος έγραψαν τον *Δημιουργικό σοσιαλισμό* και το *Σοσιαλισμό αντίστοιχα*, που ο Δημήτρης Μπάτσος έγραψε το βιβλίο *Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα*, το αναπτυξιακό «ευαγγέλιο» της Αριστεράς, και το ΚΚΕ διένειμε το πρόγραμμά του περί εθνικής απελευθέρωσης και λαϊκής δημοκρατίας με τίτλο «Λαοκρατία και Σοσιαλισμός» (Ψαλιδόπουλος: 2010).

## Ε. Νικήτρια αλλά γερασμένη

### Αναζωογονήσεις μέσω ανθρωποθυσιών

Ο Εμφύλιος έχει τελειώσει. «Οι βιομήχανοι δεν επένδυσαν περιμένοντας “δα-

νεικά κεφάλαια”, αν και κατά διάφορες εκτιμήσεις είχαν χρυσές λίρες. Οι εμπορικές τράπεζες όχι μόνο δεν διέθεταν πιστώσεις, αλλά δανείζονταν από την Τράπεζα της Ελλάδος προκειμένου να πληρώσουν τους υπαλλήλους τους» (Porter, 2010).

Αφού φαγώθηκε η «βοήθεια», φυσικό ήταν η διακοπή της να δημιουργήσει μείζονα κρίση την περίοδο 1951-52. «Λέγεται – ανέφερε ο Μαρκεζίνης– ότι 500 οικογένειες κυβερνούν την Ελλάδα, εγώ όμως πιστεύω ότι δεν φτάνουν καν τις πεντακόσιες, αλλά είναι μόνο 200» (Σβωρώνος, Ιατρίδης, Πετρόπουλος κ.ά., 1984: 551-552· και *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, 1949-1968*, 2012: 154). Με τραυματισμένο θανάσιμα και στην παρανομία το εργατικό κίνημα, με το δημοκρατικό κίνημα ημιπαράνομο, με τις φυλακές και τις εξορίες γεμάτες αγωνιστές, με τα στρατοδικεία να καταδικάζουν σε θάνατο και τα εκτελεστικά αποσπάσματα να εκτελούν, με την αστική τάξη –παλιά και νέα τζάκια– μπουκωμένη με χρυσές λίρες από το πλιάτσικο της ναζιστικής Κατοχής και της «βοήθειας» και απρόθυμη να ριψοκινδυνεύσει σε πραγματικές παραγωγικές επενδύσεις, το αστικό πολιτικό προσωπικό αποφασίζει να ξεπεράσει την κρίση με την υιοθέτηση από το ελληνικό κράτος **μιας νέας οικονομικής στρατηγικής**. Αυτή στοχεύει στην ουσιαστικότερη ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά. Υποτίμηση της δραχμής κατά 50% σε σχέση με το δολάριο και πρόσδεσή του σε αυτό, είσοδος της δραχμής στο σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton-Woods την ίδια χρονιά, μέτρα φιλελευθεροποίησης του εξωτερικού εμπορίου, νομοθετικό πλαίσιο προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου, με τον ν. 2687/53. Κυρίως όμως η στρατηγική αυτή στηρίζεται σε έντονη κρατική παρέμβαση-στήριξη-υλοποίηση προγραμμάτων και έργων υποδομών και βιομηχανικών επενδύσεων. Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ, την περίοδο 1952-61 είναι 5,7% –συγκριτικά μετξύ των υψηλότερων επι-

δόσεων ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ– και ο ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής ξεπερνούσε το 8% (Ιωακείμογλου&Μηλιός, 2005). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, η βιομηχανική παραγωγή εξελισσόταν με ρυθμό ο οποίος οδήγησε το 1969 σε υπερδιπλασιασμό της. Το 1960 οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων αντιστοιχούσαν σε μόλις 3,7% της συνολικής αξίας των εξαγωγών, ενώ το 1969 το ποσοστό συμμετοχής τους ανήλθε σε 34,5% (Κατσορίδης, 1995).

**Συγκροτούνται και αναπτύσσονται αυτή την περίοδο, πολλές φορές με τη βοήθεια του κράτους, σημαντικά μονοπώλια, κρατικά και ιδιωτικά, σχεδόν σε όλους τους κλάδους** (Καπακτοής, 2012: 346-362).

Τη δεκαετία του 1960 έχουμε μεταβολή της διάρθρωσης της μεταποίησης υπέρ κλάδων όπως τα χημικά, τα μη μεταλλικά ορυκτά και τα βασικά μέταλλα, καθώς και διαρκών καταναλωτικών προϊόντων. Σε αυτόν το μετασχηματισμό σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι επενδύσεις από το εξωτερικό, οι οποίες –σε ποσοστό 81,0%– συγκεντρώθηκαν στους τομείς των χημικών, των πετρελαιοειδών, των βασικών μετάλλων, των ηλεκτρικών ειδών και των μέσων μεταφοράς. Μαζί με τα μη μεταλλικά ορυκτά και τις ηλεκτρικές μηχανές, ανεβαίνει ακόμη πιο πολύ το ποσοστό και φτάνει το 89,5% (Χασσιός, 1980). Οι ξένες θυγατρικές εισήγαγαν νέες τεχνολογίες για την παραγωγή νέων προϊόντων, που μέχρι τότε, σε μεγάλο βαθμό, εισάγονταν για να καλύψουν ανάγκες μιας αναπτυσσόμενης εσωτερικής αγοράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1966 το 39% των ξένων θυγατρικών στην Ελλάδα παρήγαγε εντελώς καινούρια προϊόντα (Καραπαναγιωτίδης&Κυρικήλης, 1992). Γίνεται η εκτίμηση ότι **οι πολυεθνικές είχαν ως βασικό στόχο την κατάκτηση της ελληνικής αγοράς και σε λιγότερο βαθμό την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας μας** (Βογιατζόγλου, 2004: 46).

Η δικτατορία ακολουθεί την οικονομική πολιτική όσων προηγήθηκαν,

στηρίζοντας επίσης στον μέγιστο βαθμό την εισροή ξένων κεφαλαίων (ν/δ 2687/1953, 4171/1961 κ.λπ.), που φτάνουν την περίοδο 1969-73 τα 64,5 εκατ. δολάρια (ετήσιος μέσος όρος) (Μαύρης & Τσεκούρας, 1983), με τη μορφή κυρίως άμεσων παραγωγικών επενδύσεων, και των εφοπλιστών, που έχουν τα ίδια και περισσότερα προνόμια<sup>14</sup> από το ξένο κεφάλαιο. Η μεγάλη κρίση του 1973-74 ανακόπτει μια πορεία έντονης καπιταλιστικής ανάπτυξης. Τα πρώτα χρόνια που ακολουθούν την πτώση της, και ιδιαίτερα οι πολιτικές των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου, **προσπαθούν να ανατάξουν την κερδοφορία του ελληνικού καπιταλισμού ακολουθώντας νεοκείνσιανές πολιτικές ενσωμάτωσης των ριζοσπαστικοποιημένων εργατικών και λαϊκών μαζών σε ένα διεθνές οικονομικό περιβάλλον που αλλάζει.** Μέσα από παλινοδίες το παλιό μοντέλο καταστρέφεται, η παλιά βιομηχανία υποβιβάζεται, νέα πρότυπα καπιταλιστικής κερδοφορίας προωθούνται που στηρίζονται στον δημόσιο και στον ιδιωτικό δανεισμό, στις υπηρεσίες και αργότερα στη μεγάλη εποποιία προς το βορρά, την οποία η κατάρρευση των «σοσιαλιστικών χωρών» και επιτρέπει και επιβάλλει.

Χωρίς ποτέ να πάψει η αστική τάξη, και ειδικά οι πολιτικοί της εκπρόσωποι, να έχει ισχυρές σχέσεις, και κάποια τμήματά της πρωτεύουσες, με τις ΗΠΑ, σταθμός στη στρατηγική της είναι η είσοδος στην ΕΟΚ και η αλλαγή στρατηγικού προσανατολισμού. Με απόφαση της Βουλής στις 28 Ιουνίου του 1979 επικυρώθηκε η συμφωνία της προσχώρησης. **Το πλειοψηφικό ρεύμα της ελληνικής κοινωνίας που εκφραζόταν με το σύνθημα «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο»** απαξιώθηκε και λιοδորήθηκε ως συντηρητικό και οπισθοδρομικό.

**Ποιες ήταν οι στοχεύσεις, οι επιδιώξεις της αστικής τάξης; Τι γύρευε η αλεπού σε ένα παζάρι λύκων;** Αναφέρουμε συνοπτικά:

1) **Επιδίωκε να διαμορφώσει ισχυρή συμμαχία, απαραίτητη ώστε να υπάρξει ρεύμα συναίνεσης στις επιλογές της και να εξασφαλιστεί η μακρομέρευση της κυριαρχίας της απέναντι στο ριζοσπαστικό ρεύμα της μεταπολίτευσης, που απειλούσε άμεσα τα συμφέροντά της.** Ταυτόχρονα διαμόρφωνε μελλοντικούς συσχετισμούς δύναμης, προκειμένου να αντιμετωπίσει εύκολα το εργατικό και λαϊκό κίνημα όταν θα απειλείται, όπως κατά τη διάρκεια της τωρινής κρίσης.

2) **Πρόσφερε ως προίκα τη γεωπολιτική θέση της χώρας με την ελπίδα της «προσπόρισης μεσιτείας», για τη διαμεσολάβηση των συμφερόντων της ΕΟΚ, λόγω των ισχυρών πολιτικών και οικονομικών σχέσεων της χώρας μας με τον αραβικό αλλά και τον βαλκανικό χώρο, που αντιμετώπιζαν με εχθρότητα την πολιτική της ΕΟΚ.**

3) **Η αστική τάξη πίστευε βάσιμα ότι μπορούσε να εισχωρήσει στην εσωτερική αγορά της ΕΟΚ και να καταλάβει περισσότερες θέσεις χρησιμοποιώντας το ισχυρότερο όπλο της, εκτός των ειδικών προϊόντων της, που ήταν το κατά πολύ φθηνότερο εργατικό κόστος.** Έτσι, μετά την είσοδο στην ΕΟΚ, βλέπουμε μια έντονη προσπάθεια των ελληνικών επιχειρήσεων να διεισδύσουν στην αγορά της, με αποτελέσματα θετικά (Καπακτής, 2012: 368-369). Όσο η ελληνική οικονομία προσαρμόζονταν στα εοικακά δεδομένα με τη στήριξη του κράτους, αντιστεκόταν στην ξένη διείσδυση και είχε ορισμένες επιτυχίες. Μόλις άρχισε να διαμορφώνεται η ενιαία κοινή αγορά της ΕΕ, άρχισε η διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου και η απώλεια θέσεων. Ο ελληνικός καπιταλισμός υποκλινόταν στην ανωτερότητα άλλων. Διακεκριμένοι και λίγοι μόνο τομείς-επιχειρήσεις της οικονομίας προσαρμόζονταν και κέρδιζαν από τα νέα δεδομένα. Έτσι, **ο μικρός καπιταλισμός υπέκυψε στον υπέρτερο, ο μικρομέτοχος στην κοινοπραξία άνισων μπήκε σε μια πορεία οικονομικής και, κατά συνέπεια, και πολιτικής απαξίωσης.**

Η απώλεια του όπλου της συναλλαγματικής ισοτιμίας με την καθιέρωση του

14. Οι εφοπλιστές έχουν 57 περισσότερες φοροαπαλλαγές από τις υπόλοιπες επιχειρήσεις.

ευρώ οδήγησε σε πλήρη κατάρρευση του εμπορικού ισοζυγίου. Αρκεί να θυμίσουμε ότι το 1893, χρονιά χρεοκοπίας, το ποσοστό των εξαγωγών ως προς τις εισαγωγές έγινε 96,2% από 68,9% το 1892, ενώ το 2008 είχε πέσει στο 28,61%!

Οι εξελίξεις στην περιοχική τροφοδοτούν τη νέα μεγάλη ιδέα, της επέκτασης στα Βαλκάνια, της «ισχυρής Ελλάδας».

Η αποδοχή του ευρώ με πλασματική ισοτιμία έδωσε κάποια άμεσα οφέλη τα οποία σύντομα εξαλείφθηκαν για να μετατραπούν σε βρόχο της καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας μαζί με τα άλλα δεσμά και τις περιοριστικές πολιτικές της ΕΕ.

**Ο τύπος ανάπτυξης που ακολουθήθηκε έφτασε στα όριά του και, χρεοκοπώντας πλήρως,** οδήγησε στο δρόμο των μνημονίων. Ο ελληνικός καπιταλισμός με τα μνημόνια ανανέωσε τα συμβόλαια και τις συμπράξεις με τους διεθνείς εταίρους και ανταγωνιστές του με χειρότερους όρους, αναμένοντας βελτίωση της θέσης του. Με συνεχή πώση 7 χρόνων, 0,308% του παγκόσμιου ΑΕΠ, 1,284% του ΑΕΠ της ΕΕ και 2,15% της Ευρωζώνης (βλ. Καπακτοής, 2015), αποτυπώνεται με σαφήνεια η συνεχής υποβάθμιση του ελληνικού καπιταλισμού.

**Η αστική τάξη της χώρας μας, ένα μηδαμινό ποσοστό της τάξης του 2,74% στις αρχές της κρίσης** (Καπακτοής, 2012: 499) **ή 2,8%** (Σακελλαρόπουλος, 2014: 315) το 2014 **ή 1,3%** του εργατικού δυναμικού το 2009 και **0,89%** το 2014 (Οικονομάκης, Ζησιμόπουλος, Κατσορίδας κ.ά., 2015: 179), λόγω θέσης ιδιοκτησίας και κυριαρχίας στην παραγωγή ποδηγετεί τις κοινωνικές συνειδήσεις στις «ειρηνικές περιόδους» και λόγω μεγέθους «συνεννοείται-αποφασίζει» ταχύτατα σε «πολεμικές περιόδους». **Έχει δηλαδή πολλαπλά πλεονεκτήματα έναντι της εργατικής τάξης,** τα οποία είχε και έχει αξιοποιήσει στον μέγιστο βαθμό σε όλη τη σύγχρονη ιστορία.

Ένα νέο σκηνικό πυροδοτούν οι αλλαγές στην κορυφή της μονοπωλιακής οικονομικής πυραμίδας. Το ξεπούλη-

μα μεγάλου μέρους του τραπεζικού τομέα σε ξένα κεφάλαια συνεπάγεται εκτός των άλλων ότι η ρευστότητα αλλά και η επενδυτική χρηματοδότηση των παραγωγικών ελληνικών κεφαλαίων θα εξαρτάται από ανταγωνιστικά κεφάλαια ληστρικής, πειρατικής λογικής (Βατικιώτης, 2015α), έτσι ώστε να φαντάζει το τοκογλυφικό ελληνικό τραπεζικό-χρηματιστικό κεφάλαιο σαν αρσακειάδα άμεμπτου ηθικής. Εξίσου σημαντικό, αν όχι σημαντικότερο, είναι η πώληση των κόκκινων δανείων στους γύπες, πιθανόν στα ίδια κεφάλαια που έχουν πάρει θέσεις στο τραπεζικό σύστημα με το ξεπούλημά του, μέσω των οποίων θα ξεπουληθεί ή θα ρευστοποιηθεί σημαντικό μέρος του παραγωγικού ιστού που έχει απομείνει (Βατικιώτης, 2015β) με τεράστιες συνέπειες για τους εργαζομένους.

«Επιθετικό σχέδιο αφελληνισμού των τραπεζών και στο βάθος... πόλεμος για τα “κλειδιά” των επιχειρήσεων. Στη γραμμή της τρόικας και μεγάλα funds που συμμετέχουν στα μετοχικά κεφάλαια Εθνικής, Πειραιώς, Alfa, Attika Bank. Στο στόχαστρο των δανειστών τα “κόκκινα” δάνεια εταιρειών στρατηγικής σημασίας από τους κλάδους του τουρισμού, των τροφίμων, της υγείας, της ακτοπλοΐας, των ιχθυοκαλλιεργειών και της αγροτικής οικονομίας» κραυγάζει το πρωτοσέλιδο της *Realnews* στις 3-7-2016.<sup>15</sup> Καυτή η ανάσα των συνεταιίρων στο σβέροκο της αστικής τάξης. Αν δεν υπάρξει ένας νέος, έστω και επώδυνος, **αλλά ρεαλιστικός συμβιβασμός,** θα υπάρξουν εξελίξεις. Ήδη οι δανειστές «δίνουν» τα πάντα στα εργασιακά, δηλαδή στην εκμηδένιση του εργατικού κόστους σαν δέλεαρ, παρ' ότι γνωρίζουν ότι έτσι μειώνουν τις δυνατότητες αποπληρωμής των δανείων λόγω ελάττωσης των φορολογικών εσόδων, αφού το κεφάλαιο δεν πληρώνει φόρους. Να μην εκπλαγούμε αν η στρατηγική του κεφαλαίου για πλήρη συνεργασία με τους ξένους **αρχίσει να αμφισβητείται**

15. Βλ. <http://www.enikos.gr/media/397609.H-Realnews-shmera.html>.



*από τμήματα της αστικής τάξης, αμφισβήτηση που μπορεί να τροφοδοτήσει ένα ρεύμα «εθνικής ανεξαρτησίας και λαϊκής κυριαρχίας» στο πολιτικό επίπεδο με τη σύμπραξη μικροαστικών στρωμάτων που πλήττονται βαθιά. Αν δεν υπήρχε μια σχετικά ισχυρή εργατική αντίσταση η οποία υπό προϋποθέσεις θα μπορούσε να πάρει ανεξέλεγκτες διαστάσεις και να αμφισβητήσει την κυριαρχία του κεφαλαίου, μια εκ νέου αριστεροποίηση του Τσίπρα ή πολύ καλύτερα η εμφάνιση «νέων άφθαρτων» πολιτικών δυνάμεων που θα υποστήριζαν μια αντίστοιχη γραμμή θα ήταν ήδη γεγονός.*

Μέχρι τότε όμως η αστική τάξη, παραγωγική ή αργούσα, η οποία έχει βγάλει τα λεφτά της στο εξωτερικό ή δρα επιθετικά στο εσωτερικό με τη συμβολή των ξένων γυπιών, με ακόμη πιο μεγάλη θρασύτητα, αρπακτικότητα και λαιμαργία θα ξεσκίζει τις σάρκες των εργαζομένων. Είναι το κεφάλαιο, το ταυτισμένο με τα ξένα συμφέροντα, που με λύσσα απαιτεί την παραμονή της χώρας στο ευρώ και στην ΕΕ, ξεπουλώντας σε αντάλλαγμα οτιδήποτε από τον παραγωγικό ιστό, τον δημόσιο πλούτο ή συμμετέχοντας ξεδιάντροπα σε κάθε τυχοδιωκτισμό στην περιοχή. Ξέρει ότι μόνο έτσι θα εξασφαλίζει τα συμφέροντά του γιατί, αν μείνει μόνο του απέναντι στους εργαζομένους, οι μέρες του είναι μετρημένες. Ξέρουν ότι μόνο ο καταθλιπτικός συσχετισμός δύναμης –εσωτερικός και διεθνής– μπορεί να τους προστατέψει, γι' αυτό και δεν αφήνουν ακόμη κανένα περιθώριο στο πολιτικό, στο συνδικαλιστικό, στο πνευματικό και στο δημοσιογραφικό προσωπικό τους για εναλλακτικές στρατηγικές. Ταυτόχρονα, επειδή γνωρίζουν ότι αυτές «οι μέρες της ασυδοσίας» έχουν ένα όριο, την παταγώδη κατάρρευση του συστήματος, κατάρρευση που μπορεί να συμπαρασύρει σε εκφυλισμό όλες τις τάξεις, επιταχύνουν την επίθεση-ληστεία του δημόσιου πλούτου και των εργαζομένων. Σύντομα όμως **το δίλλημα σε σημαντικά τμήματα της αστικής τάξης θα τεθεί: απόλυτος υποβιβασμός ή επα-**

**νακατάληψη θέσεων με ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης;**

Για τους εργαζομένους αντίθετα εδώ και καιρό δεν υπάρχει δίλλημα. Μόνο ένα ερώτημα: Πώς επιτέλους θα πάνε τα πράγματα αλλιώς, πώς τα εργατικά συμφέροντα θα νικήσουν.

## Αντί επιλόγου

Το στοιχείο που λείπει έντονα από το παραπάνω άρθρο είναι ο άλλος πόλος της αντίθεσης, η εργατική τάξη. Εκτός από λίγες, κυρίως έμμεσες, αναφορές απουσιάζει μια αντίστοιχη περιγραφή. Δεν το κάναμε για να περιορίσουμε αυτοβούλως τη «νομιμότητα» του κειμένου, αλλά για να επικεντρωθούμε στα αρχικά ερωτήματα.

Αν θέλαμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά κάποια συμπεράσματα, θα λέγαμε ότι από τα παραπάνω προκύπτει ότι:

Η αστική τάξη ως πρώτο, κύριο, διαχρονικό και μόνιμο κριτήριο των επιλογών της έχει την προάσπιση και την προαγωγή των στενών ταξικών της συμφερόντων. Και αν μια εποχή αυτά συμβάδιζαν –έστω ως ένα βαθμό– με τα εθνικά ή κοινωνικά πλειοψηφικά συμφέροντα, αυτό έχει πάψει προ πολλού να συμβαίνει. Η ίδια βέβαια φροντίζει να τα παρουσιάζει αλλά και να τα επιβάλλει ως τέτοια.

Σε αυτή την κατεύθυνση δεν δίστασε ποτέ να χρησιμοποιήσει όλα –στην κυριολεξία όλα– τα μέσα, με όλους τους τρόπους, αδίστακτα, δίχως κανένα ενδοιασμό για το εθνικό ή κοινωνικό κόστος, γεγονός που ορίζει τη στάση της σε κάθε μελλοντική της αντίστοιχη επιλογή.

Η ιδιόμορφη συγκρότησή της στην αρχή χωρίς εθνικό χώρο και μεγάλη διασπορά, ο αποκλεισμός εκτός συνόρων της πλειονότητάς της, οι κλάδοι ανάπτυξής της, διαμόρφωσαν μια ορισμένη διαφοροποίηση στους κόλπους της που αποτέλεσε τη βάση για έντονες αντιθέσεις επιλογών, μερικές φορές τεράστιας σημασίας. Τέτοιες διαφορές συντάραξαν την ελληνική κοινωνία, απεί-

λυσαν ή τροποποίησαν τη γεωγραφική επάκταση, καθόρισαν τις διεθνείς συμπεριφορές της. Υπό προϋποθέσεις, κάποια μερίδα της που ηγεμονεύει αποφασίζει για το σύνολο της τάξης.

Η ηγεμονία στο εσωτερικό της πλέον γίνεται κυρίως με όρους ελέγχου του μεγαλύτερου ή του κρισιμότερου μέρους του συνολικού κεφαλαίου. Διαχρονικά η ίδια η συγκρότησή της σε τάξη στηρίχτηκε κυρίως στο εμπορικό, στο εφοπλιστικό και στο τραπεζικό κεφάλαιο όχι γιατί υποτιμούσε τη βιομηχανία και γενικά τη μεταποίηση και τις

άλλες υπηρεσίες, αλλά γιατί η ίδια η εξέλιξη του ποσοστού κέρδους, η διεθνής της θέση και η κοινωνική διαπάλη το επέβαλαν. Η συγκρότηση αυτού του είδους καθόρισε επίσης τον έντονο κοσμοπολιτικό χαρακτήρα της δράσης της και τις αντίστοιχες συμμαχίες ως αναπόσπαστο στοιχείο της ίδιας της ύπαρξής της.

Ισχυριζόμαστε ότι η συνέχεια αυτής ακριβώς της ύπαρξής της, ο ραγδαίος υποβιβασμός της θέσης της, της θέτει εκ νέου δίλλημα στρατηγικής επιλογής σε σχέση με τη διεθνή της θέση. **Τ**

b

- Ανδρεάδης, Μ.Α.** (1927), *Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική δημόσια οικονομία, 1912-1925*, Εν Αθήναις.
- Βατικιώτης, Λ.** (2015α), «Τράπεζες: Κακουρηματική απόπειρα σε βάρος του Δημοσίου από τον ΣΥΡΙΖΑ», *Υψηλόν*, τεύχ. Δεκεμβρίου.
- Βατικιώτης, Λ.** (2015β), «Στο σφυρί χιλιάδες επιχειρήσεις», *Πριν*, 20-12.
- Βογιατζόγλου, Κ.** (2004), *Η Ελλάδα μεταξύ παγκοσμιοποίησης και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Βουρνάς, Τ.** (2010), *Γουόλ: Το κίνημα του 1909*, Αθήνα, *ΤΟ ΒΗΜΑ*.
- Δελαγραμμάτικας, Γ.** (1985), *Εθνική υποτέλεια στα χρόνια του δικασμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Διαμαντούρος, Ν.** (2002), *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, 1949-1968* (2012), τόμ. Β', 3η έκδ., Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος** (2008), *1841-2006: Ιστορικό Χρονολόγιο*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος ελευθερίας* (1957), 3η έκδ., Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική (διαθέσιμο στο [http://users.uoa.gr/~nektar/history/3contemporary/hellenic\\_polity.htm](http://users.uoa.gr/~nektar/history/3contemporary/hellenic_polity.htm)).
- Ζολώτας, Ξ.** (1926), *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης.
- Ιωακείμωγλου, Η. & Μπλιός, Γ.** (2005), «Συσσώρευση και κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα (1964-2004)», *Θέσεις*, τεύχ. 91.
- Ιωαννίδης, Α. & Μαυρουδέας, Στ.** (2000), «Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;», τόμος πρακτικών του 7ου συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Πάντειος.
- Κακουριώτης, Θ.** (2009), «Μεγάλη ιδέα», μεγάλη υποκρισία, μεγάλη καταστροφή», *Ελευθεροτυπία*, 17-9.
- Καπακτής, Α.** (2012), *Το «Ελληνικό πρόβλημα»: Γέννηση, εξέλιξη, διέξοδος*, iWrite.gr.
- Καπακτής, Α.** (2015), «Η πεταλούδα και ο δράκος: Οι ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις και ο ελλ. καπιταλισμός», στο [www.pandiera.gr/n-petalou-da-kai-o-drakos-oi-ιμπεριαλιστ/](http://www.pandiera.gr/n-petalou-da-kai-o-drakos-oi-ιμπεριαλιστ/).
- Κασομούλης, Ν.** (1942), *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, Γ' τόμ., Πάγκειος Επιτροπή.
- Κατσορίδας, Δ.** (1995), «Μια "οικονομία που υποβαθμίζεται"; (Σημειώσεις για τη μεταπολεμική καπιταλιστική ανάπτυξη)», *Θέσεις*, τεύχ. 52, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.
- Καραπαναγιωτίδης, Θ.** & Κυρκιλής Δ. (1992), «Ζητήματα πολιτικής οικονομίας της μεταπολεμικής Ελλάδας: Μια κριτική προσέγγιση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Β', Νο 8.
- Κιουσοπούλου, Τ.** (2007), *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ή ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ: Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν από την άλωση*, Αθήνα, Πόλις.
- Το ΚΚΕ: Επίσημα κείμενα* (1975), 4ος τόμ., Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Κόλεφ, Β. & Κουλούρη, Χ.** (επιμ.) (2005), *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, Εναλλακτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της νοτιοανατολικής Ευρώπης, Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη – CDRSEE, Θεσσαλονίκη, σ. 32.
- Κορδάτος, Γ.** (1924), *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα, εκδ. Γ.Ι. Βασιλείου.
- Κορδάτος, Γ.** (1957), *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας* («Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας», τόμ. 1ο), Αθήνα, εκδ. «20ός αιώνας».
- Κορδάτος, Γ.** (1974), *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*, Ε' έκδ., Αθήνα, Μπουκουμάνη.
- Κορδάτος, Γ.** (2009), *Η κομμούνια της Θεσσαλονίκης 1342-1349*, Συλλογή.
- Κωστελένιος, Γ., Βασιλείου, Δ., Κουνάρης, Ε., Πετμεζάς Σ. & Σφακιανάκης, Μ.** (2007), *Ακαθάρτιστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1938*, Πηγές οικονομικής ιστορίας

- της νεότερης Ελλάδας: Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών – Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 98-101.
- Λάμπος, Κ.** (2012), *Άμεση δημοκρατία και αταξική κοινωνία: Η μεγάλη πορεία της ανθρωπότητας προς την κοινωνική ισότητα και τον ουμανισμό*, Νησίδες.
- Λένιν, Ι.Β.** (1977), «Ενα καινούργιο κεφάλαιο της παγκόσμιας ιστορίας», *Άπαντα*, τόμ. 22, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Λέων, Γ.** (1972), «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)», στο *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μακρυγιάννης, Ι.** (1947), *Απομνημονεύματα*, β' έκδ., τόμ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Ε.Γ. Βαγιωνάκη.
- Μαργαρίτης, Γ.** (2000), *Η ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμ. Α', Αθήνα, Βιβλιόραμα, σ. 436.
- Μαργαρίτης, Γ.** (2009), «65 χρόνια από τη μάχη στο Κιλκίς: Αναμετρήθηκαν δυο κόσμοι», *Ριζοσπάστης*, 29-11.
- Μαύρης, Γ. & Τσεκούρας, Θ.** (1983), «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τεύχ. 2, Ιανουάριος-Μάρτιος.
- Μπογιόπουλος, Ν.** (2012), «Σχέδιο Μάρσαλ», *Ριζοσπάστης*, 6-3.
- Μαρξ, Κ.** (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (2009), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 3, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μελάς, Κ.** (2011), *Γενική επισκόπηση δανεισμού και δημοσίου χρέους της Ελλάδας 1824-2010*, Αθήνα, Μάιος.
- Μεταλληνός, Γ.** (1995), *Ησυχαστές και Ζηλωτές: Πνευματική ακμή και κοινωνική κρίση στον Βυζαντινό 14ο αιώνα*, Ελληνισμός Μαχόμενος, Τήνος, Αθήνα.
- Μηλίας, Γ.** (2000), *Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα (διαθέσιμο στο [http://users.ntua.gr/jmilios/Ell\\_Koin\\_Sxim\\_a.pdf](http://users.ntua.gr/jmilios/Ell_Koin_Sxim_a.pdf)).
- Μοσκόφ, Κ.** (1988), *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Μόσχου, Δ.** (2001), *Η γένεση της ελληνικής αστικής τάξης και του κράτους της: Ορισμένες πλευρές των οικονομικών δραστηριοτήτων της και τα μεθοδολογικά προβλήματα που γεννούν σε μια μαρξιστική προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας*, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τεύχ. 1.
- Μπαμπανάνης, Σ.** (1985), *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Μπελογιάννης, Ν.** (2009), *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΑΓΡΑ.
- Οικονομάκης, Γ., Ζσιμόπουλος, Γ., Κατσιρίδας, Δ., Κολλιάς, Γ. & Κρητικίδης, Γ.** (2015), *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, Μελέτη 41, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Παπανικολάου, Π.Α.** (1991), *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ.** (2009-2010), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. 20, NationalGeographic, σ. 140-141.
- Πατρώνης, Β.** (2015), «Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940: Οι αλλαγές στον Αστικό Τομέα και τη Βιομηχανία», στο Πατρώνης, Β. (2015), *Ελληνική οικονομική ιστορία* [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, κεφ. 8 (διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/1706>).
- Πετρόπουλος, Γ.** (2005), «Το ΟΧΙ του ελληνικού λαού», *Ριζοσπάστης*, 30-10.
- Πολίτης, Α.**, (2008), «“Αν ήρχιζε μετά είκοσι χρόνους...”: Ο Κοραΐς, οι κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού και η Ελληνική Επανάσταση», *Ο Εραμιστής*, τεύχ. 26.
- Porter, P.A.** (2010), *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα – Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη(Βήμα Μαρτυρίες: Ο Εμφύλιος σε Α' Ενικό – Οι Ξένοι, τόμ. 7).
- Ριζοσπάστης** (2002), «Η ιστορική 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», 12-1.
- Ρωμαίος, Γ.** (2012), «Σελίδες Ιστορίας από το 1932», *Το Βήμα*, 4-3.
- Σακελλαρόπουλος, Σ.** (2014), *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα, Τόπος.
- Σάμιος, Π.Δ.** (2010), «Η Μάχη Αγορά και οι ακίνητες περιουσίες που άλλαξαν χέρια την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)», Τμήμα Πολιτικής Ιστορίας και Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Σβορώνος, Ν.Γ.** (1982), *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο - Ιστορική Βιβλιοθήκη.
- Σβορώνος, Ν.Γ.** (1976), *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Σβορώνος, Ν.Γ.**, Ιατρίδης, Γ.Ο., Πετρόπουλος, Ι.Α. κ.ά. (1984), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο.
- Στριγκός, Λ.** (1959), *Η επανάσταση του εικοσιένα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τοντόροφ, Ν.** (1986α), *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Α', β' έκδ., Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τοντόροφ, Ν.** (1986β), *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Β', β' έκδ., Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τρικούπης, Σ.** (1860), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμ. Γ', Εν Λονδίνο, σ. 380 (διαθέσιμο στο <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/c/f/metadata-01-0000761.tkl>).
- Φωτιάδης, Δ.** (1969), *Καραϊσκάκης*, Geneve.
- Χασσιδί, Ι.** (1980), *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ: Μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, Αθήνα, ΙΟΒΕ.
- Φαλιδόπουλος, Μ.** (2010), «Λεπλάσια των πόρων της χώρας από τους κατακτιπείς», *Καθημερινή*, 4-7.